JANE HATHAWAY

Beşir Ağa:

Osmanlı Hareminin Baş Hadım Ağası

TÜRKÇESİ: AHMET FETHİ YILDIRIM

TARİH

vb.

VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI

Bu kitap, 18. yüzyılın önde gelen Osmanlı simalarından Hacı Beşir Ağa'nın Habeşistan'da başlayan, Osmanlı Kahire'si ve Hicaz'ından geçerek İmparatorluğun başkentine kadar uzanan, yaklaşık doksan yıllık hayat hikâyesini konu ediniyor. Hadım edilmiş siyahi bir köle olan Beşir Ağa, sarayın ve siyasetin en üst mertebelerine erişmiş; üç sultanın hareminde, birçok şehzadenin eğitiminde görev almıştır. Dârüssaâde ağalığı makamında 29 yıl boyunca kalan Beşir Ağa, İmparatorluğun siyasi ve askeri meselelerinde rol almış, sadrazamların tayininde bile söz sahibi olmuştur. Bugün Eyüp Sultan Türbesi'nin yanında medfûn olan Beşir Ağa, gerek bânisi olduğu külliye, kütüphane ve hayır eserleriyle gerek ilim ehlini himaye etmesiyle, Osmanlı ilim ve kültür hayatında da önemli bir kişiliktir.

Osmanlı tarihçisi Prof. Jane Hathaway'in *Beşir Ağa: Osmanlı Hareminin Baş Hadım Ağası* başlıklı eseri, ülkemizdeki araştırmaların ihmal ettiği, oryantalist yaklaşımların istismar ettiği bu hayatı birincil kaynakları kullanarak yeniden inşa ediyor ve daha kapsamlı biyografilerin temelini atıyor.

VakıfBank Kültür Yayınları: 0093
Tarih: 029

BEŞİR AĞA
OSMANLI HAREMİNİN
BAŞ HADIM AĞASI
JANE HATHAWAY

Özgün adı
Beshir Agha
Chief Eunuch of the Ottoman
Imperial Harem
Türkçesi
Ahmet Fethi Yıldırım

Kapak Görseli ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Mehmet Yılmaz Akbulut

Son Okuma
Tuğba Sivri

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

ISBN 978-605-7947-95-6

Baskı
Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltepe Mahallesi Mareşal Fevzi
Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Nisan 2021

BEŞİR AĞA OSMANLI HAREMİNİN BAŞ HADIM AĞASI

JANE HATHAWAY

TÜRKÇESİ

AHMET FETHİ YILDIRIM

JANE HATHAWAY

Jane Hathaway, ABD'nin önde gelen Osmanlı tarihçilerinden biridir. Austin Texas Üniversitesi'nde lisans (1982) ve yüksek lisans (1986) derecelerini aldıktan sonra, doktorasını Prof. Dr. Cemal Kafadar'ın danışmanlığında, Princeton Üniversitesi Yakındoğu Araştırmaları Merkezinde tamamlamıştır (1992). Yemen ve Mısır başta gelmek üzere, Osmanlı'nın Arap vilayetlerine odaklanan çalışmalarıyla tanınan Hathaway, akademik kariyerinin sonraki yıllarında Osmanlı saray teşkilatı ile ilgilenmeye başlamıştır. Yazdığı kitapların birçoğu önemli ödüller kazanan Hathaway'in Türkçedeki diğer eserleri şunlardır: *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi* (İş Bankası Kültür Yayınları), *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları* (İş Bankası Kültür Yayınları), *İki Hizbin Hikayesi: Osmanlı Mısır'ı ve Yemen'inde Mit, Bellek ve Kimlik* (Bilgi Üniversitesi Yayınları).

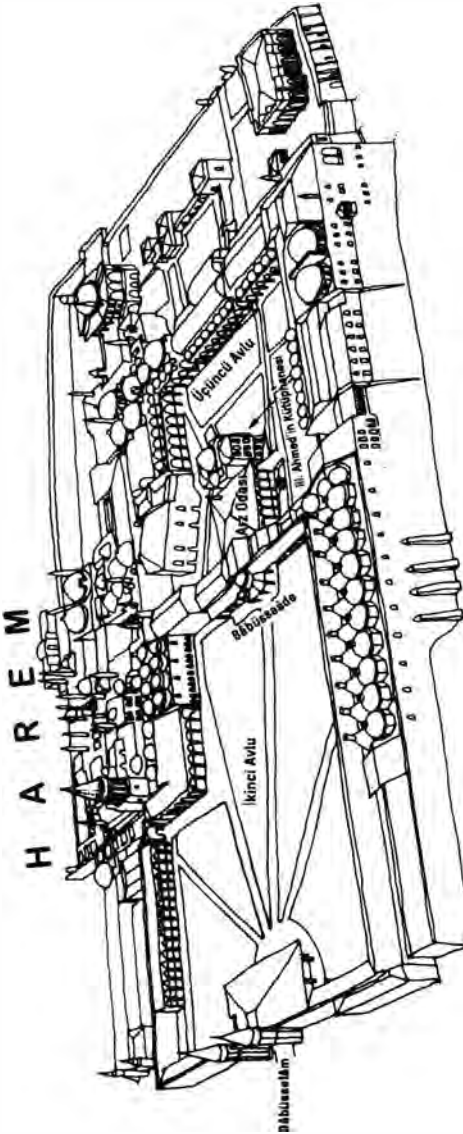
Profesör Hathaway Ohio State Üniversitesi Tarih bölümünde çalışmalarını sürdürmektedir.

AHMET FETHİ YILDIRIM

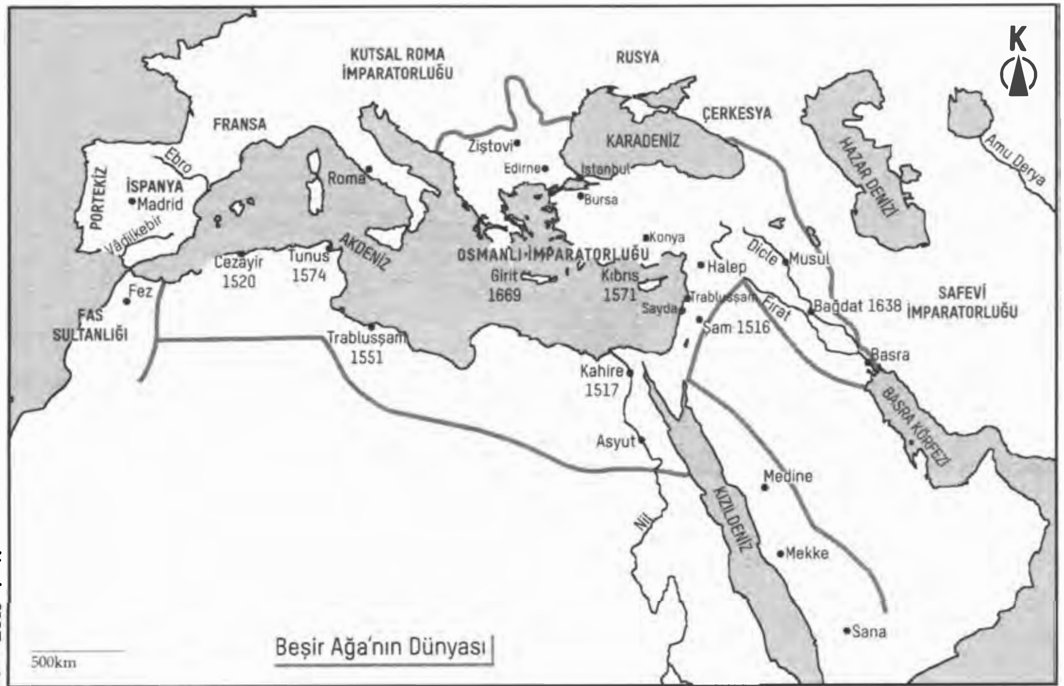
Türkiye'nin üretken çevirmenlerinden biri olan Ahmet Fethi Yıldırım 1959'da doğdu. Birçok çevirisi bulunan Yıldırım'ım VakıfBank Kültür Yayınları'ndan çıkan çevirileri şunlardır: Jonathan Israel'den *Radikal Aydınlanma ve Modern Demokrasinin Kökenleri: Zihin Devrimi*, Charles Tilly'den *Neden?*, Michal Biran'dan *Cengiz Han* ve Adam Tooze'den *Çöküş*.

Bob, Beshir ve Stella'ya...

İÇİNDEKİLER

Şekil 1: Topkapı Sarayının planı, Robert Hillenbrand, Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning (Edinburgh: Edinburgh University Press, 200), s. 458'den. Robert Hillenbrand ve Edinburgh University Press'in izniyle.

Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık 1700 (Tarihler, fetih tarihleridir.)

TEŞEKKÜR

İstanbul'da Eyüp Mezarlığını ele alan bir yayının tedarikine yardımcı olduğu için Michigan Üniversitesinden Dr. Tijana Krstic'e ve Beşir Ağa'nın Topkapı Sarayının dışındaki cami külliyesinin fotoğraflarını sağladığı için Kuzey Colorado Üniversitesinden Profesör George Junne'e teşekkür etmek isterim. Titiz editörlük çalışmasından ve yararlı içgörülerinden ötürü Patricia Crone'a da teşekkür ederim.

GİRİŞ

Bu, 1717'den 1746'ya kadar Osmanlı İmparatorluğunun hareminde darüssaade ağalığı yapan ve Osmanlı tarihinde en güçlü hadım ağası olan Hacı Beşir Ağa'nın biyografisidir. Beşir Ağa bir gazi, büyük bir kelâmcı, fakih ya da bir veli olmamasına rağmen, Osmanlı'da Sünni İslamın Hanefi mezhebi üzerinde iz bıraktı. Bunu yaparak, modası geçmiş Oryantalist klişelerin dediği gibi bir günah yuvasını yönetmekten çok uzak, Sünni Müslüman ilkelerin ve değerlerin destekçisi işlevi gören darüssaade ağasının dinsel ve entelektüel rolünü özetledi.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Kuzeybatı Anadolu'da (bugünkü Türkiye'nin büyük bölümünü kapsayan yarımada) küçük bir Türk beyliği olarak doğan Osmanlı İmparatorluğu, on dört ve erken on beşinci yüzyılda çarpıcı bir biçimde genişledi; Bizans İmparatorluğundan Balkanlar'ı ve rakip Türk beyliklerinden Anadolu'nun geri kalan kısmını aldıktan sonra, 1453'te Bizans başkenti Konstantinopolis'i alarak Bizans İmparatorluğuna son verdi. Erken on altıncı yüzyılda Osmanlılar Arap toprakların büyük bölümünü kendi imparatorluklarına kattı. Gücünün zirvesindeyken, efsanevi Kanuni Sultan Süleyman (h. 1520-1566; Batı Avrupa'da "Muhteşem" olarak bilinir) döneminde, Osmanlı İmparatorluğu, kuzeyde Macaristan'dan güneyde Etiyopya'ya, batıda Fas sınırından doğuda İran sınırına kadar uzanıyordu. Beşir Ağa'nın zamanına

gelindiğinde İmparatorluk, batıda ve kuzeyde Avusturya'nın ve Orta Avrupanın Habsburg imparatorlarına ve yeni yayılmacı Rusya'ya toprak kaybetmeye başlamıştı. Yine de Osmanlı İmparatorluğu hesaba katılması gereken bir güç olarak duruyordu.

OSMANLI İSLAMI

Osmanlıların benimsediği İslam, 1501'de İran'da egemenlik kuran rakip Safevi İmparatorluğunun Şiiliğinden farklı olarak Sünni İslamdı. (İki mezhep arasındaki farklar 6. Bölümde daha ayrıntılı tartışılacak.) Sünni İslam dört fıkıh okulunu ya da "mezhebini" kabul eder; bu mezhepler sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda gelişti ve büyük ölçüde bölgesel sınırlar boyunca ayrıştı. Bu mezhepler esas olarak abdest gibi ibadet kuralları ile boşanma ve miras gibi ailevi konular konusunda ayrılırlar. Osmanlılar, Hanefi mezhebine bağlıydı ve İslam imparatorlukları arasında Hanefiliği resmi imparatorluk mezhebi yapan tek imparatorluktu. Müslüman tebaanın tümüne Hanefiliği dayatmaya çalışmadılar, ama bütün imparatorlukta kadıları ve diğer din görevlilerini Hanefi mezhebinden olanlardan atadılar.

Aynı zamanda, Osmanlıların benimsediği Hanefi İslam, on iki ve on üçüncü yüzyılda yaygınlaşan tasavvufi tarikatlara tarihsel olarak hoşgörülüydü, hatta eğilimliydi. İmparatorluğun başlangıcından beri belli tarikatlar Osmanlı sarayına yakın olmuştu. Beşir Ağa, göreceğimiz gibi, hem Hanefiliği hem de tasavvufu benimsedi ve destekledi.

DARÜSSAADE AĞASININ NÜFUZU

On altıncı yüzyılın sonunda darüssaade ağası [baş hadımağa] Osmanlı İmparatorluğunda, bazen sultandan ve sadrazamdan sonra ikinci sırada gelen, bazen her bakımdan rakipsiz en nüfuzlu şahsiyetlerden biri olmuştu. İmparatorluk sarayının harem dairesinde

şehzadelerin ilk eğitimiyle ilgilendi ve bu yüzden müstakbel sultanların dinsel ve entelektüel eğilimlerini şekillendirebildi. Kendisi de sarayda eksiksiz bir İslami eğitim aldı; bu eğitim, onun gelecekteki entelektüel ve dinsel gelişiminin temelini oluştururken, saray mektebinde okuduğu kitaplar da gelecekteki kütüphanesinin ya da kütüphanelerinin temelini oluşturacaktı.

Darüssaade ağaları efsanevi kitap koleksiyoncularıydı ve Beşir Ağa herhalde bunların en efsanevi olanıydı. Sağken kurduğu kütüphaneler, dudak uçuklatan sayıda Kur'an, hadis ve hadis şerhi derlemelerinin yanı sıra, kelâm ve fıkıh kitaplarıyla ünlüydü. Kütüphanelerin ve medreselerin kurulmasında oynadığı aktif rolden ötürü bu kitaplar Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerine dağıtılıp, Hanefi mezhebinin ve genel olarak Osmanlı tarzı Sünniliğin varlığı güçlendirildi. Aynı zamanda kurduğu okullar, en ücra Osmanlı vilayetlerinde çocukların ve gençlerin İslamın resmi Osmanlı anlayışına uygun yetişmelerini sağlamaya yardımcı oldu.

On yedi ve on sekizinci yüzyılın pek çok darüssaade ağası gibi, Beşir Ağa'nın da Mısır'la bir bağı vardı; memleketi Etiyopya'da köleleştirildikten sonra Mısır'da hadım edilmiş ve daha sonra da darüssaade ağası olarak atanmadan yaklaşık iki yıl önce oraya sürgün edilmişti. Mısır ümerasıyla bağlantıları, Hanefiliğin baskın olmadığı bir eyalette Hanefiliği teşvik etmesine yardımcı oldu. Aynı zamanda bu bağlantılar Kahire'den Haremeyn'e, İslamın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'ye giden hac kervanlarını etkilemek için bir kanal işlevi de gördü. (İslam ilk önce, [Hz.]* Muhammed'in doğduğu ve Müslümanlardan ömürlerinde en az bir kez ziyaret etmeleri istenen Kâbe'nin bulunduğu Mekke'de ortaya çıktı. [Hz.] Muhammed'in ilk Müslüman cemaati, Mekke'de yıllarca taciz edildikten sonra, 622'de hicret ettiği Medine'de kuruldu ve kendisi de orada medfundur.)

---

* Metin içinde köşeli parantezle verilen Hz. ibaresi editör tarafından eklenmiştir.

Haremeyn, Mekke ve Medine ahalisi ile Müslüman hacılara fayda sağlayan büyük bir vakıf ağını denetleyen darüssaade ağasının başlıca meşguliyetiydi. Beşir Ağa'nın Haremeyn'le bağlantısı, oradaki vakıfların denetimiyle sınırlı değildi. Darüssaade ağalığına atanmadan önceki yıllarda, Medine'de Mescid-i Nebevî'yi koruyan hadımların başında bulundu. Darüssaade ağalığı görevinden önce "Peygambere hicret etmek" –Peygamber'in 622'de Medine'ye hicretini ifade eden terim– darüssaade ağaları arasında görülmemişti. İstanbul'da Osmanlı sarayındaki dairesini Mekke'deki Kâbe temsilleriyle süsleyen darüssaade ağasının ayırt edici özelliği, Peygamber'e ve Haremeyn'e olan adanmışlığıydı.

KİTABIN PLANI

Bu kitap hadımları, somut örneği Osmanlı sultanının sarayı olan seçkin kölelik ve kölelerin seçkin ailelere mensubiyeti bağlamına yerleştirmekle başlıyor. Sonra Osmanlı dönemine kadar tarihsel harem ağaları olgusunu inceliyor; Osmanlı harem ağalarına ve darüssaade ağası dairesine özel ilgi gösteriyor. Bu girişten sonra eser, Beşir Ağa'nın olağanüstü kariyerine odaklanıp çok az bilinen gençliğiyle ilgili varılabilecek sonuçlara ulaşıyor ve ardından onun iktidara yükselişinin izini sürüyor. IV. Mehmed'in (h. 1648-1687) gözdesi ve Sultan III. Ahmed'in (h. 1703-1730) annesi Gülnuş Emetullah'la yakın ilişkisine ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesiyle ve sadrazamının idamıyla sonuçlanan 1730 İsyanından dikkat çekici şekilde yara almadan kurtulma becerisine özel bir ilgi göstermektedir. Eserin merkezine, Beşir Ağa'nın dinsel ve entelektüel ilgi alanları koyulup, onun görkemli kitap koleksiyonu ve imparatorluğun her yerinde yaptırdığı camilerle kurdurduğu vakıfları inceliyor.

1
GİRİŞ:
SEÇKİN KÖLELİK VE HANE MENSUBİYETİ

MÜSLÜMAN TOPLUMLARDA SEÇKİN KÖLELİK

Hadımlar –yani iğdiş edilmiş erkekler– çalıştırıldıkları pek çok Müslüman ve gayri-Müslim toplumda köleydi. Bununla birlikte, özel bir seçkin köleler kategorisine mensuptular: Yüksek sosyal statülü, çoğu kez hükümdarın sarayına bağlı, olanaklı olan en iyi eğitime, lüks giysi, donanım ve barınmaya erişim de dâhil olmak üzere, yüksek statülerine eşlik eden tüm ayrıcalıklara sahip kölelerdiler. Genel olarak Müslüman toplumlarda ve özel olarak Osmanlı İmparatorluğunda hadımların sahip olduğu statüyü anlamak için, öncelikle bu farklı kölelik biçimini tanımalıyız.

Birçok durumda, seçkin köle olacak erkekler ve kadınlar ailelerinden –ve çoğu kez memleketlerinden de– uzaklaştırılır ve hükümdarın sarayında hizmet etmek amacıyla köleleştirilirdi; sarayda, aile ve cemaat bağlarından yoksun, sahip oldukları ayrıcalıklar bakımından hükümdara bağımlı olmalarının, kendilerini köleleştiren hükümdara sadakatlerini besleyeceği varsayılıyordu. Bu tür köleler, onları çalıştıran hükümdarlara –Roma ve Bizans imparatorlarından Çin hanedanlarına, Hindistan'ın Babürlü imparatorlarına ve Osmanlılara kadar– güvenlik bakımından, aynı düzeyde eğitim ve siyasal bilgi edinen, ama belirli bir bölgeye ve cemaate bağlı olmalarının kaçınılmaz olarak yüklediği yükle birlikte gelen özgür insanlardan daha az riskli görünüyorlardı.

Müslüman toplumlar seçkin erkek köleleri esas olarak iki görevde çalıştırdı: subay ve saray görevlisi olarak. Her iki durumda da küçük yaşta –ergenlik öncesinden ergenliğe kadar– hizme-

te alınır ve Müslümanlaştırılırlardı. Bu iki görev arasındaki ayrım çoğu kez bulanıktı: Askeri bir komutan hükümdar sarayında nüfuz sahibi olabildiği, hatta yüksek bir mevki işgal edebildiği gibi, bir saray gözdesi de başkomutan olabilirdi.

MEMLÜKLER

Memlükler –"mâlik olunan" anlamına gelen Arapça sözcükten– olarak bilinen askeri köleler, 762'den 1258'e kadar başkentleri Bağdat'tan Ortadoğu'nun çoğunu yöneten Abbasi halifeleri tarafından ilk kez sistematik olarak ve büyük ölçekte kullanıldı. Abbasiler, dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında başlamak üzere, doğudaki Türk beyliklerinden köle-askerleri hem komutan hem de sıradan asker olarak çalıştırdı. Bu Orta Asyalı Türkî halkların yakınlığı, yarı-göçebe Türklerin binicilik ve okçuluk becerileri, onları, on üçüncü yüzyılın ortasında Abbasi halifeliğinin Moğollarca yıkılmasından çok daha sonraki dönemlere kadar birincil memlük kaynağı yaptı. Dokuzuncu yüzyılda bir Abbasi halifesi, Bağdat'ın kuzeyinde Dicle'nin kıyısında, kendisi ve Türk memlükleri için bir tür garnizon olarak Sâmerrâ kentini kurdu. Ne var ki dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, Türk memlük generaller kumpas kurup birkaç Abbasi halifesini tahttan indirmiş, hatta öldürmüştü.

MEMLÜK SULTANLIĞI

Orta Asya bozkırından gelen Türk memlükler, on üçüncü yüzyılda Moğol istilâlarına kadar ismen Abbasi egemenliğinde olan bölgesel rejimlerin ordularının temel bileşeni olarak kaldı. On üçüncü yüzyılın ortasına doğru, Moğol tehdidinin gölgesinde Suriye ve Mısır'daki Türk memlükler; emrinde çalıştıkları hanedanın, Abbasilerin Kuzey Irak ve Suriye valisi olarak tanıdığı Türk emirin hizmetinde olan ve Haçlıları kovan efsanevi Kürt komutan Selahaddin'in kurduğu hanedanın yerini aldı. Bu memlüklerin kurduğu rejim, Memlük Sultanlığı olarak bilinir. Sul-

tanlık döneminde memlükler, ilk eğitimlerini tamamladıktan sonra genellikle azat edilirdi; sonra komutan rütbelerine kadar yükselebilir, kendi memlüklerini satın alıp yetiştirebilirlerdi. Pek çok Memlük sultanı, vârisi olarak, varsa kendi oğullarını hazırlamaya çalıştı, ama güçlü komutanlar tahtı sürekli gasp etti; öyle ki sultanlık, varoluşunun çok büyük bölümünde, azatlı seçkin kölelerin oligarşisi oldu.

On üçüncü yüzyılın sonuna doğru Memlük sultanları, Orta Asyalı Türk memlüklere, Kafkas Dağlarından, özellikle Kuzeydoğu Karadeniz bölgesinde Çerkesya olarak bilinen bölgeden (bugünkü Rusya'nın güney bölgesi) gelen memlükleri eklemeye başladı. Osmanlı İmparatorluğu 1516-1517'de Memlük Sultanlığını fethettiği sırada, pek çok sultan –memlüklerin çok büyük bölümü– Çerkesti. Özellikle Memlük Sultanlığının hâkimiyetinde olan Arap topraklarının fethinden sonra Osmanlılar için temel seçkin kölelik modeli buydu.

OSMANLI DEVŞİRMELERİ

Yine de Osmanlılar, Memlük topraklarının fethinden epey önce, devşirme yöntemiyle kendi seçkin kölelik tarzını kusursuzlaştırmıştı. On iki ve on üçüncü yüzyılda Orta Anadolu'nun Türk hükümdarlarının (Selahaddin'in hâmisinin bağlı olduğu Türk rejiminin bir kolu) Rum ve Ermeni memlük (ya da onların deyişiyle *gulâm*) toplaması öncül olmuş olabilir, ama öyle görünüyor ki devşirmelerin kökenleri geç on dördüncü ya da erken on beşinci yüzyıla dayanıyor ve Osmanlıların, Balkanlar'ı Bizans İmparatorluğundan almasından sonra sistematik olarak kullanılmışlar. Bu sisteme göre, devşirme memurları yaklaşık yılda bir kez Osmanlıların Doğu Avrupa eyaletlerine gider ve Hıristiyan köylerin ahalisinden belli oranda oğlanı seçip alırdı.

Devşirme sisteminin ayırt edici özelliği şuydu: Müslüman egemenliği altında yaşayan gayri-Müslim tektanrıcılara yaklaşım konusunda, en azından sekizinci yüzyıldan beri yürürlükte

olan uygulamaya göre, Müslüman bir hükümdarın gayri-Müslim tebaasının kölelikten muaf olması gerekmesine rağmen devşirmeler, teknik olarak Osmanlı tebaasıydı. Bazı Osmanlı fakih ve vakanüvisleri, Müslüman fatihin, taşınabilir tüm ganimetin beşte birini alma hakkını hatırlatarak devşirmeyi İslami hukuk bakımından meşrulaştırdı; bu mantığa göre, Hıristiyan oğlanlar sultanın beşte birlik payını oluşturuyordu. Bu rasyonelleştirme ile beraber, sultanın ülkesinin dışında, çoğunlukla arada düşman topraklar bulunan diyarlardan memlük tedarik etmekten çok daha ucuz ve tehlikesiz olan bu pratiğin altında, işin kolaylığı ve yararlılığı yattığı neredeyse kesindi.

On beş ve on altıncı yüzyılda devşirmeler, Osmanlıların seçkin piyade birlikleri Yeniçerilerin yanı sıra saray oğlanlarının da ana gövdesini oluşturmaktaydı. İlk elemede, özel entelektüel yatkınlık gösteren devşirmeler saray hizmetine ayrılırken büyük çoğunluk, Yeniçeri birliklerine katılırdı. Saray oğlanları arasında ender devşirmeler bir gün yükselip sadrazam, defterdar ya da önemli bir Osmanlı eyaletinin valisi olabilirdi.

HANE HALKI SİYASETİ VE HİMÂYE BAĞLARI

Hadımlık da dâhil olmak üzere seçkin kölelik, hane-halkı çerçevesi dışında layıkıyla anlaşılamaz. Bu bağlamda ḥane, merkezinde hanenin reisi ve/veya kurucusunun yer aldığı bir karşılıklı hâmilik ilişkileri ağıydı. Pek çok modern-öncesi toplumda hükümdarın sarayı, toplumun en önde gelen hanesiydi. Hükümdarın hanesi saray merkezli olduğu gibi, daha alt düzey memurların haneleri de onlara ait konak merkezliydi. Seçkin köle, her şeyden önce böyle bir hanenin mensubuydu; hane reisine yalnızca kölelik durumuyla değil, haneye mensubiyete eşlik eden yükümlülük ve sadakat bağlarıyla da bağlıydı.

Osmanlı'da hadımların yaşadığı ortam birçok bakımdan bir hane hiyerarşisine benziyordu. Bu hiyerarşinin tepesinde İstanbul'da saray-ı hümayundaki sultanın hanesi vardı; bunun altında vezirlerin, eyalet valilerinin ve eyalet ayânının –yerel komutanlar, uzak mesafe tüccarları, önde gelen Müslüman âlimler-memurlar– haneleri yer alırdı. Darüssaade ağası, sultanın hanesini karakterize eden himâye bağları düğümünü başarıyla çözerek bu makama gelirdi. Dahası, Mısır'la bağlantılarından (Bölüm 2, 3, 5 ve 9'da tartışılıyor) ötürü darüssaade ağası, hem göreve gelmeden önce hem görevi bıraktıktan sonra, Mısır ümerasıyla kalıcı bağlantılar kuruyordu.

Osmanlı sarayında hadımlar, sultanın hane-halkının bir parçasıydı; devşirme yoluyla toplanan oğlanlarla birlikte var oluyorlardı ve onlarla etkileşim içindeydiler. Özellikle on altı ve erken on yedinci yüzyılda komutan olarak da hizmet edebiliyorlardı. Bununla birlikte, hadımlar genellikle devşirmeler arasından çıkmaz, memlük satın almaya çok benzer bir yöntemle toplanırdı. Osmanlı'daki hadımlara dönmeden önce, seçkin hadım kölelerin yaptığı işleri tarihsel perspektife yerleştirmeyi yararlı buluyoruz.

2
TARİHTE HADIMLAR

İLKÇAĞDA HADIMLAR

Hükümdar saraylarında ve ordularında hadım kullanmak, kabaca MÖ 911'den 612'ye kadar, bugün Irak ve Suriye'nin bulunduğu coğrafyanın çoğunu yöneten Asur İmparatorluğuna kadar gider. Asurluların oyduğu ve şimdi dünyanın çeşitli müzelerinde sergilenen taş frizler, hadım oldukları neredeyse kesin olan sakalsız saraylıların, vücutları daha kıllı krallarla ve avcılarla birlikte göründüğü av sahnelerini resmeder. Kitab-ı Mukaddes'in, Ahameniş İmparatorluğu (MÖ 550-330) döneminde hazırlandığı varsayılan Ester kitabında İbranice tekil halinde *saris* denilen saraylıların hadım oldukları kabul edilir. MÖ 330'da Ahameniş İmparatorluğunu fetheden Büyük İskender'in, mağlup Ahameniş İmparatoru III. Dara'nın (h. MÖ 336-330) sarayından alınan genç bir Pers hadıma âşık olduğu söylenir; bu oğlan, görünüşe bakılırsa, Dara'nın askerleri tarafından esir alınmış ve Dara'ya ters düşen babasına karşı bir intikam biçimi olarak hadım edilmişti. İşaya kitabının, hadım edilmelerine rağmen müminler cemaatinin mensubu kabul edilecek hadımlardan söz etmesi (yine tekil halde *saris*), daha kesin bir Kitab-ı Mukaddes göndermesidir.

MS erken yedinci yüzyılda İslam ortaya çıktığı sırada Ortadoğu olarak bilinen bölgenin çoğunu yöneten iki büyük imparatorluğun, Bizans ve Sasani İmparatorluklarının, hem ordularında hem saraylarında büyük miktarda hadım kullandığı kesindir. Bizanslılar, hadım komutan kullanma ve imparatorluk ailesinin iç mabedinin girişine hadım yerleştirme geleneğine bağ-

lı kalmanın dışında, cennet melekleri korosunu daha iyi taklit etmek için hadım edilmiş erkek şarkıcıları –geleneksel hadım olmayan seslere ek olarak– şarkıcı olarak ayinlere soktular. Bu gelenek, erken modern çağda Avrupa operalarında *castrati*, yani hadım edilmiş erkek soprano kurumuna zemin hazırladı.

ORTAÇAĞDAKİ MÜSLÜMAN İMPARATORLUKLARDA HADIMLAR

Bu yüzden yeni doğan İslam devleti, [Hz.] Muhammed Peygamber'in MS 632'de ölümünden sonra kendisini, hadım çalıştırmanın gelenek olduğu iki imparatorluğun topraklarına yayılırken buldu. Dolayısıyla çok geçmeden hadımlar Müslüman saraylarda ve ordularda da zuhur etti. 661'den 750'ye kadar hüküm süren Emevi halifeleri, saray pratiklerini kaydeden ve günümüze ulaşan yazılı ve maddi kayıtlar kesin kanıt sunamayacak kadar kıt olmasına rağmen, kesinlikle hadım kullanmış olmalılar. 750'de Emevileri deviren ve Bağdat'ta yeni bir başkent kuran Abbasiler için daha sağlam bir zemindeyiz. Dokuzuncu yüzyılda Suriyeli bir coğrafyacının bir Bağdat tasviri, 762'de inşa edilen çember kent surlarının içinde Afrikalı hadım muhafızları barındırmak için inşa edilen odaları tasvir eder –bu Abbasiler döneminde çok erkenden Doğu Afrikalı hadım ithalatının işaretidir. Güney Irak'taki tuzlalarda çalıştırılan perişan Afrikalı kölelerin kitlesel ve uzun süreli ayaklanmasının (869-883) kanıtladığı gibi, hadım olmayan Doğu Afrikalı kölelerin Irak'ta hayatın yerleşik bir özelliği olduğu düşünülürse hadım ithalatı çok da şaşırtıcı değildir. Abbasi İmparatorluğunun vakayinameleri de, dokuzuncu yüzyılın ortasında başlamak üzere halifeye hizmet eden İranlı ve Türk hadım komutanlardan bahseder; bu durum, memlüklerin ve hadımların işlevleri arasında bir örtüşmeye işaret ediyor.

Abbasiler döneminde Doğu İran'daki bölgesel güçler de, hem harem muhafızı olarak hem de komutan olarak hadım çalıştırdı. On birinci yüzyılda İran ve Irak'ı ele geçiren yarı-göçebe Büyük Selçuklular döneminde hadımlar harem muhafızı, lala ve hükümdarın nedimi olarak çalışmış görünüyorlar; aynı hadımın bu üç işlevi nasıl yerine getirebildiğini anlamak zor değildir. Selçukluların bazı hadımlarına Selçuklu vakayinamelerinde "kara" denilir, ama kökenleri konusunda bunun ne anlama geldiğini kesin olarak belirlemek olanaksızdır. Abbasiler döneminde Doğu Afrikalı kölelerin yoğun kullanımı göz önüne alındığında, Abbasi topraklarına gelen Selçukluların aynı Afrikalı insan gücü havuzundan yararlandıkları sonucunu kolayca çıkarabiliriz. Yine de Irak ve İran'ın Hindistan'la ticari bağları göz önüne alındığında, bu "karalar"ın arasında Hint köleler de olabilir.

Müslüman dünyasının batısında, Abbasilerin baş düşmanları, onuncu yüzyılda Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Arabistan yarımadasının batısını Abbasilerden alan Fatımi hanedanının İsmaili Şii halifeleri, Sudanlı köleleri hem memlük hem de hadım olarak çalıştırdı. Fatımiler, *Sakalibe* –görünüşe bakılırsa Slav ve diğer Doğu Avrupalı halklar için kullanılan bir lakap– olarak bilinen ahaliden hadımları da çalıştırdı. Akdeniz'de meşhur bir deniz savaşında hem Fatımi hem Bizans donanmasının komutanları hadımdı. 711 ile 1492 arasında çeşitli bölgeleri Müslüman egemenliğindeki İspanya'da komutan ya da saray muhafızı olan pek çok hadım da *Sakalibe*ydi. Fatımi sonrası dönemde, yaklaşık olarak 1077'den 1307'ye kadar Doğu ve Orta Anadolu'da hüküm süren Selçuklu kolu Rum ve Ermeni hadımlar çalıştırdı; aynı bölgede Osmanlılardan önce ve/veya onlarla aynı zamanda hüküm süren Batı Anadolu beylikleri de aynısını yaptı. Anadolu'da, saray hadımlarının Bizans örneğinin özellikle etkili olduğu varsayılıyor.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğunun hadım istihdam etmede en çok esinlendiği Müslüman devlet, 1250'den 1516-1517'de Osmanlılar tarafından fethedilene kadar Mısır, Suriye ve Batı Arabistan yarımadasına hükmeden Memlük Sultanlığıydı. Memlük Sultanlığı diğer Müslüman –ve bütün– devletlerden farklıdır; çünkü Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırdan ya da Kafkas Dağlarından satın alınan ve *memlük* ("sahip olunan" anlamına gelen Arapça sözcükten) olarak bilinen seçkin köleler tarafından yönetildi. Daha önceki devletlerin komutan olarak hadım kullanmasının daha değişik bir biçimini benimseyen Memlükler, Kahire'ye yeni getirilen acemi memlüklerin askeri ve diğer eğitimlerinin idaresini de hadımlara emanet etti. David Ayalon'un dediği gibi, bu pratiğin bir nedeni, kışlalardaki yaşlı memlüklerin, yeni gelenlerin cinsel istismarını önlemek olmalıydı.

TÜRBEDAR HADIM AĞALAR

Memlüklerin, hadımları Kahire'deki sultan türbelerini korumakla görevlendirme ve sonunda Medine'de [Hz.] Muhammed'in kabrini korumaya bir hadım birliği gönderme yeniliği, en azından geç Osmanlı geleneği söz konusu olduğunda çok önemliydi. (Bu arada, aşağı yukarı aynı dönemde Güney Irak'ın Türk hükümdarları, Necef'te [Hz.] Muhammed'in damadı [Hz.] Ali'nin türbesinde hadım çalıştırmaktaydı.) Tarihçi Shaun Marmon, genellikle Haçlılarla savaşan Selahaddin'e ve/veya onun, Kuzey Irak ve Suriye'nin özerk valisi olan hâmisine atfedilen Peygamber'in kabrine hadım atama pratiğinin, on ikinci yüzyıla dayandığı düşünülen kökeninin koşulları aydınlattı.

Memlüklerin on üçüncü yüzyıl ortasında Selahaddin'in hanedanının yerini alınca bu pratiği güçlendirmesi, Medine'de Sünni İslamı destekleme girişimiyle örtüştü. Çünkü Medine,

hem Fatımiler döneminde hem Fatımilerin Sünni halefleri döneminde, Şii Zeydi ve İsmaili azınlığa mensup Müslüman âlimlerin-memurların kalesi olmuştu –Bölüm 6'da türbedar hadım ağaları bağlamında tartışılacak. Memlükler, Sünni bir imam atadıkları Mescid-i Nebevî'de minberin önüne, karışıklık çıkarmaya kalkışabilecek Şiileri korkutmak için "bir sıra hadım" yerleştirdi. Benzer şekilde, Medine ahalisinin Peygamber'in türbesine serbest erişimini sınırlandırmak için bir hadım birliği nöbet tutuyordu. Türbedar hadım ağaları kurumu, 1920'de Suudiler Medine'yi fethedene kadar devam etti. Suudilerin benimsediği püriten Sünni İslam hadım muhafızları uygun bulmadığı için, fetih sırasında Medine'de kalan hadımlar Suudi hükümeti tarafından emekliye ayrıldı.

OSMANLILAR DÖNEMİNDE HADIMLAR

Osmanlıların imparatorluk sarayında hadım kullanması, en azından Sultan II. Murad (h. 1421-1451) zamanına kadar geriye gider. Bununla birlikte, ilk önce Batı Anadolu'da 1326'da Bizanslılardan alınan İznik'ten[1], sonra İznik'in güneybatısında 1331'de[2] Bizanslılardan alınan Bursa'dan topraklarını yöneten ikinci Osmanlı sultanı Orhan'ın (h. 1326-1362) sarayında Rum kölelerin olduğu kabul edilir; bu kölelerden en azından bazılarının hadım olması, kesinlikle makuldür. Öyleyse hadımların; sultanın özel dairelerini, karılarını, cariyelerini ve sultan ailesinin diğer mensuplarını korumakla sorumlu harem türü oldukları neredeyse kesindir. Diğer yandan, Osmanlıların on beşinci yüzyılda ordularında sistematik olarak seçkin köle kullanmaya başlamadan önce hadım savaşçıların olması olanaklı değil.

---

1. İznik'in fethi 1331 tarihindedir. Semavi Eyice, *DİA*, c. 23, 2001, s. 545 –ed. n.
2. Bursa'nın fethi 1326 tarihindedir. Halil İnalcık, *DİA*, c. 6, 1992, s. 450 –ed. n.

İmparatorluğun "altın çağı" denilen Sultan I. Süleyman (h. 1520-1566) döneminde, 1538'da[3] Yemen'i fetheden kaptan Süleyman Paşa başta gelmek üzere, çok sayıda ünlü hadım komutan öne çıktı. (Osmanlı sarayında vezirler ve eyalet valileri, Farsça "pây-i şah" sözcüğünden türeyen *paşa* unvanı alırdı.) Bu hadım komutanların bazıları, başlangıçta Anadolu'da ya da Balkanlar'da yaşayan Ortodoks Hıristiyanlardı; 1541'den 1553'e kadar sadrazamlık da yapan [Hadım] Süleyman Paşa gibi bazıları da Macardı. Yüzyılın ikinci yarısında Kafkasyalı, özellikle Gürcistanlı hadımlar daha dikkat çeker oldu.

OSMANLI SARAYINDA HADIMLAR

Hadımlar, 1453'te Konstantinopolis'in Bizanslılardan alınmasından sonra Sultan II. Mehmed (Fatih) döneminde inşa edildiğinden beri İstanbul'da Topkapı olarak bilinen Osmanlı saray halkının bir parçasını oluşturmuş gibi görünüyor. Başlangıçta bunlar Balkanlar'dan, Macaristan'dan ve Kafkasya'dan getirilen beyaz hadımlardı ve askerlerin, elçilerin ve diğer ziyaretçilerin toplanabildiği Sarayın İkinci Avlusunu, sultanın ailesi ve kişisel hizmetkârları dışında kimsenin giremediği Üçüncü Avludan ayıran Bâbüssaade'yi koruyorlardı; buradan hemen sonra, Arz Odası bulunuyordu. Bu "erkek haremi", I. Süleyman dönemine kadar kullanılan; Fatih Sultan Mehmed'in, İstanbul'u fethinden hemen sonra Theodosios Forumunun yerine (bugünkü İstanbul Üniversitesinin bulunduğu yer) inşa ettiği "Eski Saray"da bulunan ve sultanın annesinin, kız kardeşlerinin, karılarının ve cariyelerinin yaşadığı "kadın haremi"nin bir benzeriydi. Süleyman'ın nüfuzlu karısının isteği üzerine "kadın haremi" Topkapı'ya taşındı ve sonunda harem Üçüncü Avlunun batı tarafında inşa edilen geniş bir yapılar topluluğunu işgal etti. Topkapı Sarayının için-

3. Erhan Afyoncu, "Hadım Süleyman Paşa", *DİA*, c. 38, 2010, s. 96-98, Yemen'in fethi 1539'da olmalıdır –ed. n.

de kadın hareminin varlığı, sultanın karılarının, cariyelerinin ve sultan ailesinin diğer kadınlarının yalnızca saray işlerini değil, imparatorluk politikalarını da eşi görülmemiş ölçüde etkilemelerine olanak sağladı. Hadımlar ise; bundan böyle yalnızca Bâbüssaade'yi değil, kadın hareminin girişini de korudular.

Harem hadımları ("harem ağaları" da denilir), bütün anlatımlara göre başlangıçta, beyaz ve Afrikalı hadımlardan oluşan karma bir gruptu. Süleyman'ın babası I. Selim'in (h. 1512-1520) Memlük Sultanlığını fethi, Osmanlıların Sudan'dan Kahire'ye Afrikalı köle ticaretine erişimini kolaylaştırmıştı. Dahası Süleyman döneminde, bugünkü Etiyopya'nın kıyı bölgeleri ile bugünkü Sudan'ın büyük bir bölümünü kapsayan ve Habeşistan olarak bilinen bölge, Osmanlı hakimiyetine girdi. Dolayısıyla Osmanlı sarayına, valilerin ve ayanın kapılarına çok sayıda Habeşistanlı ve Doğu Afrikalı hadım girmeye başladı. Habeşistanlılar, Osmanlılar arasında en çok değer verilen hadımlar olacaktı. Osmanlıların Habeşistanlılar için kullandığı terim –Habeşî– onları, topluca Zenci olarak bilinen diğer Sahra-altı Afrikalılardan ayırt etmekteydi. Sarayın Babüssaade olarak da bilinen Üçüncü Avlunun girişindeki Arz Odasının önünde bulunan kapıyı koruyan hadımlar, Avrupalı ya da Kafkasyalı beyaz hadımlardı (ak ağa).

Topkapı Sarayının nüfusu, Sultan III. Murad (h. 1574-1595) döneminde en yüksek sayıya ulaştı; buna uygun olarak hadım sayısı da kabaca 1000 ila 1200'e çıktı. Bunların 600 ila 800 kadarı, ilk kez III. Murad'ın atadığı ve resmi unvanı "Darüssaade Ağası" olan baş hadımın gözetimindeki harem ağalarıydı. Darüssaade hadımları ile Babüssaade (yani Arz Odasının önündeki kapı) hadımları arasındaki ırk ve renk ayrımı bu yıllarda keskinleşti; 1592'de darüssaade ağası makamına Doğu Afrikalılar (kara ağalar), babüssaade ağası makamına Kafkasyalı ve Doğu Avrupalı beyaz hadımlar (ak ağalar) egemen oldu.

Hâlâ yeterince anlaşılmamış olmasına rağmen bu ırk kutuplaşması, Haremeyn vakıflarının denetlenmesiyle kesinlik-

le bağlantılı olmalıdır. İmparatorluğun her tarafından toprak ve mal gelirleri, Müslüman hacıların yanı sıra Mekke ve Medine'nin yoksullarına yiyecek, su ve başka olanaklar sağlayan bu vakıflara bağışlanıyordu. Bunların arasında, Memlük Sultanlığı döneminde kurulan vakıfların yanı sıra, daha yakın zamanda kurulan Osmanlı vakıfları da vardı. Süleyman'ın karısı [Hürrem Sultan], en büyük vakıflardan birini kurmuştu. Vakfiyesi, vakfın babüssaade ağası tarafından denetlenmesini şart koşmuştu, ama babüssaade ağasının önemli bir imparatorluk vakfının denetimini almasının son örneği bu oldu. Kısa süre sonra darüssaade ağası tüm Haremeyn vakıflarını toplu olarak denetlemeye başladı. Başlangıçta babüssaade ağası da vakıfların genel denetçisi işlevi görebiliyordu, ama 1592'e gelindiğinde darüssaade ağası bu makama özel yetki kazanmıştı. Yani İstanbul'dayken bile darüssaade ağasının Haremeyn'le yakın bağlantıları vardı. Geç on yedinci yüzyılda, sabık darüssaade ağalarını Medine'de Mescid-i Nebevî'yi koruyan hadımların başına atamak rutin olunca bu bağ daha da sıkılaştı.

NEDEN AFRİKALILAR?

Kadınlar haremini korumak için Afrikalıların tercih edilme sebebinin, *Present State of the Ottoman Empire* [Osmanlı İmparatorluğunun Şimdiki Durumu] kitabında, on yedinci yüzyıl ortasında sarayın işleyişine paha biçilmez bir pencere açan İngiliz diplomat Sir Paul Rycaut, harem kadınlarının Afrikalıları fiziksel olarak itici bululmaları olduğunu iddia eder:

> *... erkek cinsle hâlâ benzerliklerini korudukları için, kadınları onlara meyletmekten uzaklaştırmak adına onları tamamen uzuvsuz bırakmak yeterli bir çare gibi görünmedi; ama bir tiksinti yaratmak için, yalnızca hadım edilmediler, aynı zamanda bu Afrika ırkının en çirkinleri arasında bulunan, en çirkin özelliklere sahip siyahlardan seçmişlerdi.*(Rycaut 1668, s. 37)

Doğal olarak bu ifade, eseri başka bakımlardan ne kadar değerli olursa olsun, haremin gerçekliklerinden daha çok Rycaut'nun kendi ırksal tutumunu açığa vuruyor.

Daha makul bir açıklama, on altıncı yüzyılın sonuna doğru saraya giren siyah ve beyaz hadımların sayısıyla ilişkili olabilir. Doğu Afrika'nın aynı bölgesinden gelen gençlerin artan sayısı, etnik-bölgesel dayanışmayı kuşkusuz beslemiştir ve benzer bir görüngü, Macaristan ya da daha sonraları Çerkesya ve Gürcistan'dan gelen gençlerin sayısının artmasıyla da ortaya çıktı. Sayıların artmasıyla, iki hadım grubunun kutuplaşması da başladı. Doğu Afrikalıların kadın hareminde, Macarların ve daha sonra Kafkasyalıların erkek hareminde yoğunlaşmalarının nedeni belli değildir. Kadın hareminden önce oluşan erkek hareminin, başından itibaren beyaz hadımlarca korunmuş olması, geleneğin olduğu gibi devam etmesini sağlamış olabilir. Kadın haremi, Habeşistanlı hadımların akını başlamadan kısa süre önce Topkapı Sarayında oluşturuldu; bu yüzden erkek hareminde yer bulamayan siyahlara, kadın hareminde yer sunulmuş olabilir.

Bununla birlikte, bu mekânsal ve kronolojik değerlendirmeler dışında, kadın haremlerini korumak için Doğu Afrikalıları kullanmak, Osmanlı İmparatorluğunun yükselişinden çok önce Ortadoğu'da saygın bir pratikmiş gibi görünüyor. Öncelikle dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ıyla ilgili masalların bir derlemesi olan *Binbir Gece Masalları*'nda hükümdarın haremini Afrikalı hadımlar korur. On altıncı yüzyılda İstanbul'da olduğu gibi dokuzuncu yüzyılda Bağdat'ta da pek çok harem sakininin Orta Asya, Kafkasya ya da Balkanlar'dan gelen beyazlar olduğu düşünülürse onları korumak için Afrikalı hadımların kullanılması, harem kadınları ile muhafızları arasında cinsel temasın görece ihtimal dışı görünmesini sağlamış olabilir. Renk engeli, muhafızlar ile korunanlar arasında büyük coğrafi ve kültürel farkın yarattığı yabancılaşmayı güçlendirirdi. Diğer yandan, harem muhafızları harem kadınlarıyla aynı bölgeden ve kültürel geçmişten gelseydi böyle

bir temasın gerçekleşmesi çok daha olası olurdu. Rycaut'nun ırkçı tutumu bugün bize iğrenç görünebilir, ama Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan gelen kadınların gözünde Afrikalı hadımların "ötekiliği" konusunda haklı olabilir.

Bir yanda Balkanlar'dan ve Batı Anadolu'dan gelen "batılılılar" ile diğer yanda Kafkasya'dan gelen "doğulululular" arasında yükselen düşmanlığa tanık olan on yedinci yüzyılda, etnik-bölgesel dayanışmanın Osmanlı askeri ve idari personeli üzerindeki ciddi etkilerini irdelersek, iki hadım nüfusun kutuplaşması daha anlaşılır görünebilir. Saray hadımları söz konusu olduğunda, Afrikalı nüfus ile Doğu Avrupalı ya da Kafkasyalı nüfus arasındaki ten rengi farklılığı, etnik-bölgesel farklılıklardan kaynaklanan yabancılaşmayı kızdırmış olmalıydı. Yine de etnik-bölgesel dayanışmaya dayanan bir açıklama bile, on altıncı yüzyılın sonunda Afrikalı ve Afrikalı olmayan hadımlar arasındaki bu işbölümünü tam olarak açıklayamaz; coğrafya ve amaca uygunluk, aslında sandığımızdan daha büyük bir rol oynamış olabilir. Bununla birlikte, az da olsa, işbölümünün modern ırksal tutumlar gereğince tamamen anlaşılabilir olduğu fikrini bir tarafa bırakmalıyız.

AZİL VE MISIR'A SÜRGÜN

Bir darüssaade ağasının ölünceye kadar görevde kalması alışılmadık bir durumdu. Beşir Ağa, Osmanlı tarihinde bunu başaran az sayıda darüssaade ağasından biriydi. Tipik olarak bir darüssaade ağası, ya yeni bir sultanla, ya yeni bir sadrazamla, ya valide sultanla, ya sultanın cariyelerinden biriyle, ya da maiyetindeki bir memurla ters düşerdi ve sükûnet içinde görevinden azledilirdi. On altıncı yüzyılda böyle bir azil, çeşitli Osmanlı memurların siyasal kariyerinin olağan bir parçasıydı. Azledilen bir darüssaade ağası, azledilen diğer memurlar gibi, Osmanlı başkentinden sürgün edilmeyi bekleyebilirdi; bu önlem, söz konusu görevliyi mahvetmek için değil, siyasal iktidar merkezinden uzaklaştırmak içindi.

On yedinci yüzyılın ortasında başlamak üzere, azledilen darüssaade ağaları yanı sıra işine son verilen diğer alt rütbeli harem ağaları, hâlâ belli olmayan nedenlerle rutin bir biçimde Kahire'ye sürgün edildi. Afrikalı harem ağalarının İstanbul'daki saraya gelmeden önce Mısır'da satılmış olmalarının, kuşkusuz bu pratikle bir ilgisi olmalıydı; Mısır'ın, imparatorluk başkentine uzaklığı da etkili olmuş olabilir. Sürgün edilen bir darüssaade ağasının ömrünü Kahire'de tamamlaması beklenebilirdi; ama geç on yedinci yüzyılda başlamak üzere, Medine'de Mescid-i Nebevî'yi koruyan hadımların başında bulunan şeyhülharemlik gibi bir görev, Mısır'da kalmayı kesintiye uğratabilirdi. Sonuç olarak, Mısır'da bir sürgün hadımlar topluluğu oluştu ve bu topluluğun, eyaletin siyasal kültürü ve de ekonomisi üzerinde belirleyici bir etkisi oldu. Beşir Ağa'nın şeyhülharemliğe ve ardından darüssaade ağalığına atanmadan önce Mısır'a sürgün edilmesi de sıradışıydı.

3
BEŞİR AĞA'NIN KÖKENLERİ

OSMANLI HABEŞİSTAN'I

Beşir Ağa 1655 civarında Habeşistan'da, yani 1550'lerde Yemen'in Osmanlı valisinin komutasında Osmanlı kuvvetlerince fethedilen topraklarda doğmuş olmalı. Geç on altıncı yüzyılda en geniş haliyle Habeşistan eyaleti Mısır'ın güney sınırından Afrika Boynuzuna kadar uzanıp bugünkü Sudan, Cibuti ve Etiyopya kıyısını kapsamaktaydı. Fethinden itibaren bu bölge, teknik olarak Mısır, Şam ya da Rumeli gibi büyük bir Osmanlı eyaletiyle eşdeğer rütbede bir Osmanlı valisi tarafından yönetilmişti. On yedinci yüzyılda Habeşistan valisi düzenli olarak Mısır'ın sancakbeyleri arasından seçildi; on sekizinci yüzyılın başındaysa Habeşistan valiliği, Mekke valiliğiyle birleştirildi. Bu valinin genç Habeşî erkeklerin, kadınların, oğlanların ve kızların Sudan üzerinden Mısır'a köle ticareti için ele geçirilmesinde bir rol oynadığı neredeyse kesindir.

İslam şeriatı bakımından Habeşî köle temini, Habeşistan nüfusunun çok büyük bölümü Hıristiyan olduğu için, devşirmedekine benzer zorluklar çıkarmaktaydı: Bölüm 1'de belirtildiği gibi, Müslüman egemenliği altında olan gayri-Müslimler –ağırlıklı olarak Hıristiyanlar ve Yahudiler– fıkhî olarak kölelikten muaftı. Hıristiyanlık MS üç ve dördüncü yüzyılda Mısır'a ve Afrika Boynuzuna kök saldı ve pek çok Habeşî Mısır'da uygulanan din biçimine bağlıydı. Aslında efsanevi Etiyopya imparatoru Haile Selasiye'nin bağımsızlık ilan ettiği 1950'lere kadar Etiyopya'nın kilisesi, Mısır'daki Kıpti kilisesine bağlı kaldı; Kıpti Papa,

İskenderiye'den Etiyopya'ya bir piskopos gönderirdi. Yine de Yeni Ahit'te "Habeş ilinden bir adam, Habeşlerin kraliçesi Kandaki'nin veziri, bütün hazinelerinden sorumlu bir hadım"la ilgili pasajın da tanıklık ettiği gibi (Resullerin İşleri 8: 27-28), Etiyopya hükümdarlarının, saraylarında kendi uyruklarından hadımlar çalıştırma pratiği vardı. Eskiden kalma bu tür uygulamalar, Müslüman imparatorlukların saray haremlerinde Afrikalı hadım istihdam etme geleneğiyle birlikte, İslam şeriatının itirazlarını geçiştirmeyi kolaylaştırmış olabilir.

KÖLELEŞTİRME VE HADIM ETME

Sahra Çölü köle ticaretinde Habeşîler özellikle değerliydi; Habeşî hadımlara, ister Afrikalı ister Kafkasyalı, kökeni ne olursa olsun, diğer hadımlardan daha yüksek fiyat ödenirdi. Bu ticaret için seçilen diğer genç Habeşîler gibi, Beşir de (diğer Afrikalı köleler gibi, onun da esas adı bilinmiyor), her yıl biri Güneydoğu Sudan'daki Sennar kentinden, diğeri Batı Sudan'daki Darfur bölgesinden olmak üzere Sudan çöllerini geçen iki büyük köle kervanından biriyle, çoğu kez acımasız koşullar altında taşınacaktı. (Arada bir Kuzeybatı Afrika'dan üçüncü bir kervan da gelirdi.) Geç on altı ve on yedinci yüzyılda Sennar'dan Kahire'ye kervan yolu, tamamen Osmanlı toprağı içinde kalmış olmalıydı. Yılın çeşitli zamanlarında Sennar'dan yola çıkan birçok küçük kervan, Mısır'ın güney sınırında bir araya gelip büyük bir kervan oluşturduktan sonra Kahire'nin yolunu tutardı. Sennar kervanı Darfur kervanından küçüktü; yılda, büyük bölümü kadın olmak üzere, yalnızca birkaç yüz köle getirirdi. Darfur kervanı ise, Mısır'a her yıl beş ila altı bin civarında köle getiriyordu. Bazı köleler, Kızıldeniz'de Afrika kıyısındaki limanlardan gemiyle Süveyş'e, Arabistan'daki ve Yemen'deki çeşitli limanlara taşınırdı.

Hadım edilecek Habeşî gençler, Yukarı Mısır'da Kıpti Hıristiyanların yaşadığı köylerde hadım edilirdi; esas merkez, Asyut'un hemen güneyindeki köylerdi. Hadım etmek İslam şeriatına aykırı olduğu için, ameliyat genellikle Osmanlı toprağının çeperinde ve Hıristiyan hekimlerce yapılırdı: Kafkasya'ya yakın Ermeni hekimler, Sudan'a yakın Kıpti hekimler. Yine de Topkapı Sarayının kendi içinde hadım işlemi yapıldığına ilişkin anlatımlar vardır.

Afrikalı hadımlar "kökten" denilen bir iğdiş işleminden geçirilir, hem testisler hem penis alınırdı; Avrupalı ve Kafkasyalı hadımlarda ise yalnızca testisler alınırdı. Bu farkın nedenleri hâlâ belli değil. Nil vadisinde tarihsel hadım etme pratiği kuşkusuz bir rol oynamıştır; Osmanlı fethinden önceki yüzyıllarda Mısır'da hüküm süren Fatımi halifelerinin ve Memlük sultanlarının çalıştırdığı Afrikalı hadımlar, bildiğimiz kadarıyla, kökten iğdiş edilmişlerdi. Ayrıca Sahra-altı Afrika, Güneydoğu Avrupa ve Kafkasya gibi dağlık bölgelere göre daha büyük bir yaygın hastalık havuzu olduğu için, Afrikalı gençlerin doğal bağışıklığı, Balkanlar'ın ya da Kafkasya'nın gençlerinden daha fazla olurdu. Bu yüzen ameliyat sonrası enfeksiyonları atlatma şansları daha fazlaydı; diğer koşullar eşit olmak üzere bu durum, kökten ameliyatın daha az riskli görünmesini sağlamış, böylece pratiğin terk edilmesine bahane kalmamış olabilir.

Erken on dokuzuncu yüzyılda Yukarı Mısır ve Nübye'yi ziyaret eden, ama operasyona şahsen tanık olmayan John Lewis Burckhardt'ın anlatımına göre, genç adam bir masanın üzerine yatırılıp penis ve testisler "sabun sürülmüş ipek ipler"le sıkıca bağlanırdı (Burckhardt 1831, s. 329). Sonra bir usturayla hızla kesilip alınırdı. Ameliyattan sonra, yeni hadımın idrar yoluna ağaç ya da teneke bir tüp sokulur; yara, kül ve sıcak kumla, kısa süre sonra kızgın yağla dağlanırdı; sonra hasta, idrar çıkmasına izin verilmeyen üç günlük bir bekleme döneminden geçerdi. Bu dönemin sonunda yara açılırdı; bir enfeksiyon gözlenmez ve hasta

rahat idrar yapabiliyorsa ameliyat başarılı sayılırdı. Sonra yaraya, kabuk bağlayıncaya kadar kırk gün boyunca, Burckhardt'ın iddiasına göre, bileşenleri sır gibi saklanan özel bir Kıpti merhemi sürülürdü. Hem Burckhardt hem Sir Richard Francis Burton, bu operasyondan kaynaklı ölüm oranının dikkate değer ölçüde düşük olduğunu iddia eder; on sekizinci yüzyılın sonunda Mısır'da yaşayan Fransız hekim Louis Franck da onlarla hemfikirdir. Kan kaybından ya da ameliyat sonrası enfeksiyondan ölüm riski yüksek gibi görünmesine rağmen, Burckhardt, 1813 sonbaharında Yukarı Mısır'ın Asyut kentinde hadım edilen altmış çocuktan yalnızca ikisinin öldüğünü iddia eder.

Bununla birlikte, Macar hadım Gazanfer Ağa örneği, ölüm oranının bazen daha yüksek olabildiğini gösterir. Sarayın hizmetine alınan Macar Hıristiyan Gazanfer ve kardeşi, müstakbel sultan II. Selim'in (h. 1566-1574) sırdaşı olmuştu. Selim tahta çıkınca onunla yakın olmaya devam edeceklerse hadım olmak zorunda olacaklarını biliyorlardı; kan bağıyla akraba olmayan hiçbir erkeğin, hanedan üyeleriyle bu kadar yakın temasına izin verilmezdi. Bu yüzden gönüllü hadım olmak istedi. Ne var ki ikisinden yalnızca Gazanfer ameliyatı sağ salim atlattı. Elbette Avrupa'nın görece kuzey ikliminden gelen ikisinin, Afrikalı benzerlerinden herhalde daha düşük bir doğal bağışıklık düzeyi vardı; hadımlık ameliyatı geçirdiklerinde yetişkin olmaları da riski artırmış olabilir. Her ne olduysa, hayatta kalan Gazanfer, sultanın arz odasının önündeki kapıda babüssaade ağası ve geç on altıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda nüfuzlu şahsiyetlerden biri oldu.

Çinli hadımların koparılan cinsel organlarının özel vernikli kutularda saklandığı ve öldüklerinde onlarla birlikte gömüldüğü biliniyor. Osmanlı hadımları arasında bu gelenek bilinmiyor, ama Afrikalı hadımları eleştiren bir erken on sekizinci yüzyıl risalesi, Topkapı Sarayında çalışan Afrikalı bir hadımın böyle bir saklama kutusu olduğunu iddia eder.

Yeni hadım hayatta kalsa bile, hadım edilmenin bir sonucu olarak ömür boyu rahatsızlık, hatta ağrı yaşaması beklenebilirdi. İdrar yolu enfeksiyonları yaygın bir şikâyetti; yaşlandıkça idrar kaçırma görülürdü. Olasılıkla birçok hadıma yapışıp kalan kalıcı idrar kokusundan ötürü, "bir hadım kadar kokmuş" diye bir Çin deyişi vardır. İstanbul'u ziyaret eden Avrupalılar, Topkapı Sarayı hadımlarının sarıklarına gümüş kamış taktıklarını belirtiyorlardı; bunları, işediklerinde huni olarak kullanıyorlardı. Tarihçi Shaun Marmon, Memlük Sultanlığı döneminde idrar "kaçıran" ve tutmak için çizmeye benzer özel bir muhafaza giyen bir hadımla karşılaşmıştı.

Saray hizmetinde olan pek çok hadımda olduğu gibi, hadım, ergenlikten önce hadım edilmişse sonraki yaşamında olasılıkla osteoporoz (kemik erimesi) sorunu yaşardı; çünkü ergenlikte yükselen testosteronun sağladığı gelişimi ve güçlenmeyi yaşamamış olurlardı. Diğer yandan, kol ve bacakları gövdelerine göre orantısız ölçüde daha fazla uzardı; Osmanlı hadımlarına yirminci yüzyılın başında çekilen röntgenler, hadımların neredeyse dizlerine ulaşan el parmaklarını gösterir. Hadımlar, hormon yetersizliğinin bir sonucu olarak ya şişmanlığa eğilimli olur ya da zayıf kalırdı; dolayısıyla genellikle ince ve hassas görünürdü. (Beşir Ağa, anlaşılan nispeten yapılı bir adamdı.) Aynı nedenle derileri erken kırışır, sakalsız yüzleriyle tuhaf bir karşıtlık yaratırdı; bu arada yüzleri orantısız ölçüde geniş olurdu. Hadımın sesi hiç bozulmazdı, ömrü boyunca görece tiz kalırdı. Yaşlanınca –hadım ameliyatını atlatan bir hadımın seksenine ya da doksanına kadar yaşama şansı vardı– sesi, Çinli kaynakların çığlık atan yaşlı bir kadının sesi olarak tarif ettiği sese benzeyebilirdi. Bununla birlikte, Sir Richard Francis Burton, hadımın kısık sesinin huşu ve saygı uyandırdığını, dolayısıyla otoriter bir havaya katkıda bulunduğunu iddia eder. (Hadımlık sayesinde bir hadımın ata daha iyi oturduğunu ve bu nedenle bazı askeri bece-

rilerde hadım olmayanlardan daha avantajlı olduğunu da iddia eder –görünüşe bakılırsa Osmanlılarda ve daha önceki rejimlerde komutan olarak hadım kullanımının akla uygun olmayan bir gerekçesi buydu.)

Osmanlı hadımları üzerine çağdaş ve biraz daha sonrasında yazılan yazıları orantısız ölçüde etkileyen sözde "bilimsel" erken yirminci yüzyıl incelemeleri, her türlü beğeni ve tercih tarzını hadımın fiziksel durumuna atfetti: kırmızı renk tercihi, kedilere ve küçük kuşlara yakınlık, müzik sevgisi, tatlı yiyeceklere düşkünlük vb. Bunlar, geç Osmanlı'daki hadımların dar bir çevresinde gözlemlenen beğenilerdir ve fizyolojiyle ilgisi yoktur. (Aslında Osmanlı sarayında çalışan hadımların, Osmanlı hanedanının rengi olan kırmızı tercihini ifade etmeleri pek şaşırtıcı değildir.)

Hadımların, hatta kökten hadım olanların bile, herhangi bir cinsel duyumu ya da arzuyu koruyup korumadıkları üzerine çok şey yazılmıştır. Avrupalı gözlemciler, öyle görünüyor ki, en azından hadım edildikten sonra kısa bir dönem cinsel uyarıya açık kaldıkları konusunda hemfikirdir. Uyarılma derecesi ve bunun uzunluğu, hadım ameliyatının yapıldığı yaşa göre değişiyordu. Hadım edildiklerinde ergenlikten birkaç yıl geride olan çocukların cinsel dürtülere duyarlı olması olası değildi; ergenlik başladıktan hemen sonra hadım olan bir genç ise çok duyarlı olurdu. Çok sayıda Avrupalı yazar, penisini koruyan bir hadımın cinsel ilişkiye girebildiğine dikkat çekmiştir; bu tür yazarlar, harem kadınlarının cinsel arzularını hadımlarla giderdiklerini ve Osmanlı hareminde kökten hadım edilmişlerin tercih edilmesinin nedeninin bu olduğunu sıkça iddia etmiştir. Ne var ki valide sultanın ve kadın hizmetkârların, haremin genç sakinlerinin cinselliğini katı bir biçimde denetlediği Topkapı Sarayı hareminin gerçekliği, herhalde bu tür senaryoları boşa çıkarırdı; aynı şekilde darüssaade ağası ve diğer kıdemli harem ağaları da genç harem ağalarının cinselliğini kontrol ederdi. Demek ki kontrol edilmesi

gereken bir cinsellik vardı ve böylesine katı denetlenen bir ortamda, çoğu bakire olan genç kadınların biraz hüsrana uğramaları beklenir. Harem kızı ile harem ağası arasında ender de olsa kaçamakların olduğu neredeyse kesindir. Ama genel olarak Osmanlı haremindeki hadımların, Memlük kışlalarındaki hadımlarla aynı amaca hizmet ettiklerinden kuşkulanmak için hiçbir neden yoktur: Dizginsiz cinselliği kolaylaştırma değil, daha çok bunu dizginleme işlevi görmek.

KAHİRE'DE SATILMA

İğdiş edilme eziyetini atlatan Beşir ve diğer hadımlar, Nil'den Kahire'ye taşınır ve köle pazarında satılırdı. Bununla birlikte, yalnızca Mısır'ın Osmanlı valisinin ve en zengin Mısırlıların Habeşî hadım satın almaya gücü yetebiliyordu. Ömürlerini ev hizmetçisi olarak geçirecek Sahra-altı Afrikalı köle kızlar, sayıca çok daha fazlaydı ve çok daha ucuzdu. Böyle bir kız, "şanslıysa" efendisine bir oğul doğurabilir ve böylece bebek özgür bir Müslüman statüsü alır, efendi ölünce annesi de aynı statüyü kazanırdı. Beşir gibi pahalı hadımları askeri-idari ailelerin reisleri satın alabilirdi. Mısır'ın Osmanlı valisi çok sayıda Habeşî hadım satın alıp sultana hediye ederdi. Bu yüzden Topkapı Sarayında haremi koruyan hadımların çoğu, daha önce Mısır valisinin hanesinde zaman geçirmiş, temel bir İslami eğitim alırken Osmanlı saray teşrifatının temel kurallarını orada öğrenmiş olabilir.

OSMANLI MISIR'ININ SİYASİ KÜLTÜRÜ

Mısır, Osmanlı İmparatorluğunun en büyük eyaletiydi ve imparatorluk hazinesi için en büyük vergi geliri toplanan eyaletti. Bu büyük, stratejik konumlu toprağın erken on altıncı yüzyılda

Memlük Sultanlığından alınması, Osmanlıların Kızıldeniz bölgesini kontrol etmesini mümkün kıldı ve onlara Sudan'ın ve Etiyopya'nın ilhakı için bir sıçrama noktası sağladı. Aynı zamanda eyaleti yönetmek için hatırı sayılır bir askeri ve idari altyapı zorunluydu. İstanbul'dan atanan Osmanlı valisi ve kadısı dışında, Mısır'ın on üç sancağının beyleri arasından bir şeyhülbeled ve bir hac emiri seçilirdi. Her biri kendine özgü hiyerarşiye sahip yedi Osmanlı Yeniçeri ocağı, eyalet başkenti Kahire'de ve sancaklarda huzuru sağlardı ve görünürde imparatorluğun dış düşmanlarıyla savaşmak için hazır beklerdi.

On altıncı yüzyılın seyri içinde, imparatorluk başkentinden ve Osmanlı'nın Avrupa eyaletlerinden Mısır'a askeri ve idari personel akmış gibi görünüyor. Bununla birlikte yüzyılın sonunda Mısır valisi, sancakbeyleri ve yedi ocak ağaları, Memlük Sultanlığının eski insan gücü havuzundan, yani Kafkasya'dan ve her şeyden önce Çerkesya'dan (şimdi Gürcistan Cumhuriyetinin kuzeybatısında, Rusya'nın bir parçası) askeri köle ediniyordu. Aynı zamanda Bedeviler, hatta Arapça konuşan kasabalılar, Mısır'ın askeri kuvvetlerine girmenin yolunu buluyordu. Erken on yedinci yüzyılda Zülfikarîler ve Kasımîler olarak bilinen iki rakip askeri ve siyasal hizbin aniden ortaya çıkmasının temelinde bu şaşırtıcı bölgesel ve etnik karışım olabilir. Başlangıçta Zülfikarîler, Balkan ve Anadolulu unsurları; Kasımîler Kafkasyalıları temsil etmiş gibi görünüyor; ama on yedinci yüzyılın sonrasında Kasımîler büyükçe bir Bosnalı birlik de içerecekti. Kabaca 1640'tan 1730'a kadar Zülfikarîler ve Kasımîler, Mısır toplumunun tamamını – Yeniçeri Ocağı ağalarından ve sancakbeylerinden köylülere, Bedevi aşiretlere ve erlere kadar– ortaçağda Kuzey İtalya'daki Guelfolar ve Ghibellinolar ya da iç savaştan önceki Amerika Birleşik Devletleri'nde Hatfieldler ve McCoylar gibi, birbiriyle uzlaşmaz iki karşıt hizbe böldü. Mısır toplumuyla görüşmeye kalkışan her hadım, hizip bölünmesiyle karşılaşır ve neredeyse kesin olarak hiziplerden birine katılır ya da birini desteklerdi.

Ama bu iki hizip bile çok sayıda aileden oluşurdu ve Mısır'a nakledilen bir hadım, aile bağları üzerinden hizip siyasetinin içine girerdi. Beşir, Osmanlı valisinin hanesine girmiş olsaydı bile, valinin atamalarda ve ittifaklarda bir hizbe karşı diğerini kayırdığını kesinlikle görürdü. Beşir'in köleleştirildikten hemen sonra Mısır'da kaldığı dönemle ilgili bildiklerimiz, onun Zülfikarî hizbi desteklemekte olduğunu gösteriyor.

İSMAİL BEY

Aslında Beşir'in ilk sahibi, bir on sekizinci yüzyıl vakayinamesine inanmak gerekirse, Mısır'ın Osmanlı valisi değil, ekabirden başka biri olabilir. 1755 civarında Arapça konuşma diliyle yazılan bu vakayinamede ilginç bir kıssa vardır; buna göre, İstanbul'da idari kurul görevlileri, 1733'te Mısır'daki önemli makamlara kendi tercihlerini önermişti. O sırada darüssaade ağası olan Beşir Ağa'nın, "şeyhülbeledlik için efendim (*seyyidî*) İsmail Bey'in oğlu" dediği varsayılıyor (Timurtaşi y. 1755, s. 407). Bu açıklama, gerçekten de Mısır'ın şeyhülbeledliği görevini üstlenen İsmail Bey'in oğlu Mehmed Bey'e işaret eder. Şaşırtıcı olan, Beşir Ağa'nın, kendi "efendi"si olarak Mehmed Bey'in babası İsmail Bey'e işaret etmesidir.

Bu İsmail Bey'in kendisi, on yedinci yüzyılın sonunda ve on sekizinci yüzyılın başında Mısır'ın şeyhülbeledlik makamını yıllarca elinde tutmuştu. Mısır'daki yedi ocak zabitanından biri komutanının damadıydı. Başka bir Yeniçeri Ocağı ağasıyla birlikte İsmail Bey ve kayınbabası, on yıllar boyunca Mısır'ı fiilen yönetti.

İsmail Bey'in, o sırada epeyce genç olmasına rağmen, 1667 civarında Mısır'da Beşir Ağa'yı edinmiş olması akla yatkındır. Bununla birlikte daha genel olarak sonunda saraya sunulacak Afrikalı hadım edinmeye olan ilgi, Mısır'ın ekabiri için doğaldı

–herkesten önce de bu üç kişi için. İsmail Bey'in kayınbabası, Yukarı Mısır'da geliri, darüssaade ağasının denetiminde olan Haremeyn vakıflarına bağışlanan köylerin mültezimiydi. Darüssaade ağasıyla bağlantılar, bağışlanan köylerin iltizamını alma şansının artması demekti; günün birinde darüssaade ağası olabilir umuduyla hareme bir hadım sunmanın çekiciliği buradan kaynaklanıyordu.

İsmail Bey ve kayınbabası geç on yedinci ve erken on sekizinci yüzyılda Zülfikarî hizbin de destekçileriydi. Bu yüzden Beşir, bir hadım olarak kariyerinin başında İsmail'in hanesine mensup olsaydı, İsmail Bey'e bağlılığından ötürü Zülfikarî hizbin *fiilî* mensubu olurdu. Bu durum ömrünün ilerleyen yıllarında Mısır meseleleri söz konusu olduğunda Zülfikarîleri kayırma eğilimini kısmen açıklayabilir.

BEŞİR ADI VE AĞA UNVANI

Eğer İsmail Bey gerçekten Beşir'in ilk efendisiyse genç hadıma Beşir adını onun vermiş olması olasıdır. Bu, "tipik" bir Osmanlı hadım adı değildi. Hadım adları çiçekli bitkilerin ya da değerli taşların adı olma eğilimimdeydi –Sümbül Ağa, Reyhan Ağa, Mercan Ağa gibi. Mehmed, Ahmed ve Mustafa gibi tipik Müslüman erkek adı taşıyan çok sayıda harem ağası da vardı. "Beşir (Arapça Beşīr'den)" ise bir müjdeciye işaret eder ve bu nedenle, çoğu kez "müjde" gibi Hıristiyan temalarla ilişkilendirilir. Bir hadım adı olarak, Habeş hadımların eski Hıristiyan inancına bir tür atfı temsil etmiş olabilir. Bununla birlikte tuhaf bir biçimde, Macaristanlı ya da Gürcistanlı hadımlar da köleleştirilmeden önce büyük ölçüde Hıristiyan olmalarına rağmen, Beşir adı, Afrikalı hadımlarla sınırlıymış gibi görünüyor.

Bizim Beşir Ağa, Osmanlı tarihinin en zengin, en güçlü ve en uzun yaşayan darüssaade ağalarından biri olmadan önce bile, Osmanlı harem ağaları arasında Beşir adına sıkça rastlanırdı –ama bizim Beşir, darüssaade ağalığına yükselen ilk Beşir'di. Ne

var ki darüssaade ağası olduktan sonra, darüssaade ağaları arasında Beşir adının sıklığı çarpıcıdır. Aslında bizim Beşir'i daha sonraki Beşir adlı darüssaade ağalarından ayırt etmek için başına "Hacı" sıfatı eklenir –darüssaade ağası olmadan önce hacca gitmiş olduğu anlaşılır.

Bu arada ağa unvanı, Osmanlı döneminde en yüksek rütbeli subayları ya da belirli bir Yeniçeri Ocağındaki subayları belirtmek için kullanılan esnek bir unvandır. Aynı zamanda Osmanlı sarayının hadımları da, ister haremde ister arz odasının önündeki kapıda hizmet etsinler, hadım hiyerarşisinde sahip oldukları rütbeden bağımsız olarak ağa unvanı taşırdı. Bu unvan, saray-ı hümayunun dışında, Osmanlı eyaletlerinde ya da Medine'de Mescid-i Nebevî'de hizmet eden hadımlar için de kullanılmış gibi görünüyor. Bu yüzden Beşir'in ağa unvanını neredeyse köleleştirildiği anda aldığını varsaymak yerinde olur. Nihayetinde hadım olmayan komutanları belirtmek için bu unvan kullanılmaya devam edilmesine rağmen, ağa unvanı Osmanlı bağlamında "hadım"la görünürde eşanlamlı hale geldi.

4
SARAYDA İLK YILLAR

Bir tür geç on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı "Kim Kimdir" kitabı olan *Sicill-i Osmani*'nin sunduğu Beşir Ağa biyografisi, Beşir'in 1694'ten 1700'e kadar görev yapan darüssaade ağası Yapraksız Ali Ağa'nın yanında yetiştiğini belirtir. (Yapraksız lakabının çağrışımları belli değildir.) Yapraksız Ali 1680'lerde iç oğlanlarının hocalığını yapmıştı, ama birçok Osmanlı memuru gibi, üst makamlarla ters düştü ve İstanbul'dan Kahire'ye sürüldü. Bu tür bir sürgün geç on yedinci yüzyılda pek çok saray kariyerinin olağan bir parçasıydı; sürgün edilen memur, ömür boyu mahvolmaz; yalnızca imparatorluk başkentinden nüfuz kullanamayacağı ya da güç toplayamayacağı bir taşraya uzaklaştırılmış olurdu. Böyle bir memur, çoğu kez sürgün süresince maaş alırdı. Birkaç yıl geçtikten sonra, tekrar saray hizmetine çağrılma şansı yüksekti. Bölüm 2'de belirtildiği gibi, on yedinci yüzyıl ortasında başlamak üzere harem ağaları, genellikle Kahire'ye sürgün edildi ve bunun bir sonucu olarak Kahire'de hatırı sayılır büyüklükte bir harem ağaları topluluğu oluştu. Bu örüntüye uygun olarak Yapraksız Ali Ağa, 1694'te affedildi ve darüssaade ağası olarak saraya döndü. Beşir'i kendisiyle birlikte İstanbul'a getirmiş ve saraydaki kariyerini desteklemiş olması olasıdır.

1694'te Beşir kırklı yaşlarına yakındı. O zamana kadar nasıl görevler aldığını bilmiyoruz. Osmanlı Mısır'ında seçkin köle sahibi ekabirde âdet olduğu üzere, bu yaşa gelmeden epey önce, geçen bölümde sözü edilen nüfuzlu şeyhülbeled tarafından azat edilmiş olabilir. 1694'ten çok önce İstanbul'a gelmiş de olabilir.

Bu durumda, Kahire'de İsmail Bey'in hanesinde aldığı İslami öğreti ve saray adabı eğitimi katbekat artmıştır.

Tipik olarak Afrika'dan Topkapı Sarayına yeni gelen hadımlar, haremin içinde, iç oğlanlarının eğitimini örnek alan, Sarayın Üçüncü Avlusunun doğu tarafında bulunan özel dersliklerde gerçekleşen sağlam bir İslami eğitim alırdı. Harem okulunda en genç hadımlar, daha yaşlı hadımlarca sıkı bir biçimde denetlenirdi –Bölüm 3'te belirtilen bir hipoteze; hadım cinselliğinin, tıpkı harem kadınlarının cinselliği gibi, bir yaş hiyerarşisiyle sıkıca kontrol edildiği hipotezine doğruluk kazandıran bir durumdur bu. Yaklaşık 11 yaşında bu eğitim tamamlandıktan sonra genç hadım, darüssaade ağasının denetimi altında valide sultanın hizmetine girerdi. Bu evrede, kumaş tayinatı ve maaş alırdı. Bu parayla, darüssaade ağasıyla bağlantısı olan Batı Avrupalı tüccarların arada bir hareme tedarik ettiği mücevher ve alet-edevat gibi şeyler satın alabilirdi.

SULTANIN MUSAHİBİ

1690'ların ortasında başlamak üzere Beşir, gayriresmi saray hadımları hiyerarşisinde alışılmadık ölçüde hızlı ilerlemiş gibi görünüyor. Kariyerinin bu hızlı gidişatı, Yapraksız Ali Ağa tarafından korunduğu, hatta onun tarafından İstanbul'a getirildiği teorisini destekliyor. Yapraksız Ali'nin darüssaade ağalığı sırasında sultanın –olasılıkla II. Mustafa (h. 1695-1703)– musahibi olmuş gibi görünüyor. Sultanın musahipleri, tanımı hayli geniş olan; sultana, yakın ailesi dışında herkesten daha yakın; dolayısıyla son derece nüfuzlu olan saray görevlileriydi. On beş ve on altıncı yüzyılda, aralarında hadım olmayan iç oğlanları da vardı; ne var ki on sekizinci yüzyılın başlarına gelindiğinde musahiplerin neredeyse istisnasız hepsi harem hadımlarıydı. Bu musahipler, diğer işlerin yanı sıra, sarayın diğer bölümle-

rinde meşgulken sultan ile valide sultan ve gözde cariyeler arasında iletişim aracı işlevi görüyorlardı. Bu sırada, müstakbel darüssaade ağalarının, kariyerlerinin başında musahip unvanı almaları; hatta darüssaade ağası olmadan kısa süre önce, sekiz ila on musahibi denetleyen baş musahip rütbesine yükselmeleri teamül haline gelmişti.

VALİDE SULTAN

Saray hareminin sakinleri arasında, harem ağaları dışında, valide sultan, sultanın yüksek rütbeli Osmanlı görevlileriyle evlenmemiş kız kardeşleri ve cariyeleri vardı. Kanuni Sultan Süleyman'ın nüfuzlu karısının 1558'de ölümünden sonra sultanlar ve şehzadeler artık evlenmedi; onun yerine saltanatın nesli, tamamen cariyelere dayandı. Sultanın cariyeleri arasındaki rekabet, özellikle birden fazla cariye bir oğul doğurmuşsa şiddetli olabiliyordu; çünkü doğal olarak her anne, kendi oğlunun taht sırasında önde olmasını isterdi.

Bu arada valide sultan, Osmanlıların yeni tahta çıkan sultanın kardeşlerini öldürme pratiğine son verdiği on yedinci yüzyılda eşi görülmemiş bir nüfuz kazandı. Aşağı yukarı aynı sırada, şehzadeleri devlet idaresini öğrenmeleri için sancakları yönetmeye gönderme pratiği de terk edildi. Artık bütün Osmanlı şehzadeleri haremde yetişiyor ve olgunlaşıp tahta çıkmaya çağrılacakları zaman gelinceye kadar, haremin arka tarafında, "kafes" denilen özel dairelerde oturuyorlardı. Bu yeni ortamda, sultanın eğitimini ve siyasal bakışını etkileyen en önemli kişi, tek başına valide sultandı.

GÜLNUŞ EMETULLAH SULTAN, YUSUF AĞA VE KÖPRÜLÜ REFORMLARI

Beşir Ağa'nın musahibi olduğu Sultan II. Mustafa, IV. Mehmed'in (h. 1648-1687) ilk oğluydu; Mehmed'in iki üvey kardeşinin kısa süreli hükümdarlığından sonra tahta çıktı. Bu yüzden II. Mustafa'nın tahta çıkışı, IV. Mehmed'in gözdesi ve II. Mustafa'nın annesi Rabia Gülnuş Emetullah'ın yeniden nüfuz kazanmasının işaretiydi. Valide sultan olarak Gülnuş Emetullah, darüssaade ağasının seçimini etkileyecek, dolayısıyla darüssaade ağasının sarayla ve dışarıyla, hatta Mısır gibi uzak bir eyaletle bağlantılarında söz sahibi olacak konumdaydı. Büyük olasılıkla Yapraksız Ali'nin saray-ı hümayuna dönüşünde o rol oynadı ve bu nedenle, Beşir Ağa'nın saray kariyerinden de dolaylı olarak o sorumluydu. II. Mustafa'nın yetişmesini ve eğitimini esas etkileyen kişi olarak, padişahlığının başlangıcında onun çevresini yakından incelediği kesindir. Her nasıl olduysa, Beşir, Mustafa'nın halefi ve kardeşi III. Ahmed'i daha şehzadeyken epeyce etkiledi. Bunu ancak valide sultanın rızasıyla mümkün olabilirdi.

Gülnuş, valide sultan olmadan epey önce, Haremeyn vakıflarına ve bu vakıfları denetleyen darüssaade ağasına yoğun ilgi göstermişti. 1678'de kendisi Mekke için büyük bir vakıf kurdu. Bu vakfın gelir kaynağı, Mısır'da özenle seçilmiş dört köy ve Kahire'de Nil üzerindeki Bulak limanıydı. Vakfiye, o zamanın darüssaade ağası Yusuf Ağa'yı (görev süresi 1671-1687) mütevelli olarak tayin etti. Nihayetinde vakıf, Yusuf Ağa'nın Mısır'la özel ilişkisinden yararlandı ve bu durum, darüssaade ağalığının kurumsal tarihinde bir dönüm noktası oldu. Yusuf, hem darüssaade ağası olarak hem de 1687'de Mısır'a sürgün edildikten sonra, Osmanlı Mısır'ın hane siyasetine daha önce hiçbir harem ağasının yapmadığı kadar müdahale etti. Gülnuş Emetullah'ın vakfına bağışlanacak köylerin seçiminde kesinlikle ve bu köylerin iltizamının, yakın ilişki içinde olduğu yerel ümeraya verilmesinde muhtemelen rol oynadı. Ayrıca Bölüm 3'te belirtildiği gibi, Kahi-

re'de Beşir'in hamisi olması muhtemel şeyhülbeled İsmail Bey'i ve İsmail'in nüfuzlu Yeniçeri Ocağı ağası kayınpederini tanıdığı kesindi; aslında hem İsmail'in hem kayınpederinin öncü rol oynadığı Mısır'ın Zülfikarî hizbini dolaylı olarak destekliyordu. Yusuf Ağa'nın hem Mısır'da hem İstanbul'daki siyasal nüfuzu, bazı bakımlardan Beşir Ağa'nın gücünün habercisidir.

Dahası Yusuf Ağa'nın darüssaade ağalığının, Köprülü Mehmed Paşa (g.s. 1656-1661) ve oğlu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (g.s. 1661-1676) yönetiminde gerçekleştirilen reformlar dönemiyle örtüşmesi, herhalde tesadüf değildir. Köprülülerin, imparatorluğun maliyesini ve askeri idaresini ıslah etme girişimleri, kendi ailelerinden vali ve diğer üst düzey memur atadıkları Osmanlı eyaletlerinden saray-ı hümayunun içine kadar ulaştı. Darüssaade ağalığına kendi kapı mensuplarını atadılar ve bu statüye sahip olmayan darüssaade ağalarının hayatını zorlaştırdılar. Onlarla bu şekilde bağlantılı olmayan en azından bir darüssaade ağası, başkentte kalmasını Köprülülerin hoş karşılamayacağını bildiği için Kahire'ye sürgün talebinde bulundu. Bu bağlamda Yusuf Ağa'nın Köprülülerin himayesinde olması olası görünüyor.

Köprülü ailesinin mensupları on sekizinci yüzyıla kadar arada bir sadrazamlık makamını işgal etmelerine rağmen, nüfuzları hiçbir zaman on yedinci yüzyıldaki ataları kadar olmadı. Yine de Köprülü reformları harem ağaları hiyerarşisinin üzerinde kalıcı bir iz bırakacak ve Beşir Ağa'nın saray kariyerinin seyrini etkileyecekti. Köprülü ailesinden gelen sadrazamlar toplam saray harcamalarının önemli bir kısmını oluşturan harem harcamalarını dizginleme çabasıyla sarayda kariyer örüntüsü düzenlemiş gibi görünüyor; buna göre, sarayın harem hazinedarı, darüssaade ağalığı makamına terfi ediyordu. Beşir Ağa 1707'de başmusahiplikten harem hazinedarlığına terfi edince, bu kariyer yolunda ilk adımını attı.

EDİRNE VAKASI (1703)

Bu sırada Sultan II. Mustafa, Osmanlı vakayinamelerine "Edirne Vakası" olarak geçen 1703 İsyanında tahttan indirilmişti. IV. Mehmed devrinden beri sultan ve maiyeti, İstanbul'un kuzeybatısındaki Trakya ovasında bulunan Balkan şehri Edirne'de oturmayı ve işleri oradan yürütmeyi tercih etmişti. Edirne, düşman Habsburg İmparatorluğuna karşı bir ileri mevzi olmanın yanı sıra, çevresindeki kırsal alan da lakabı "Avcı" olan IV. Mehmed'in çok sevdiği av için istisnai bir imkân sunuyordu. İsyanı, büyük ölçüde, İstanbul'da hem sarayın yeni yerine hem de Habsburglara karşı askeri seferlere ara verilmesine kızan askerler çıkardı. Osmanlılar 1683'te Habsburg başkenti Viyana'yı iki ay boyunca kuşatmış ve Lehistanlı destek kuvvetlerine yenilmişti. Yaz yağmurları ve çamur, Osmanlıların Viyana'dan çekilmesini feci bir bozguna dönüştürmüştü ve sonunda Osmanlılar Macaristan'ı kaybetmişti. Bunu izleyen bir dizi yenilgiden sonra 1699'da Osmanlılar, Habsburgların ilk kez eşit bir güç olarak kabul edildiği aşağılayıcı Karlofça Antlaşmasını imzaladı.

Yine de "Edirne Vakası" sırasında düşmanlığın merkezinde, yüksek dini makamlara liyakatsiz olmalarına rağmen kendi akrabalarını atadığı dillere düşen ve Habsburglarla barış antlaşmasına da fetva verdiğine inanılan şeyhülislam vardı. Bu isyanın sonucunda şeyhülislam infaz edilirken, sadrazam azledildi ve teselli ikramiyesi olarak Mısır valiliği verildi. Bu arada II. Mustafa, küçük kardeşi Ahmed lehine tahttan feragat etmek zorunda kaldı.

Bu hengame süresince Beşir Ağa sultanın musahibi olmaya devam etti. Bu durum isyanda ya da isyanın sona ermesinde aktif bir rol oynayıp oynamadığı bilinmemesine rağmen, hem tahttan indirilen hem de tahta yeni çıkan sultanın annesi olan Gülnuş Emetullah'la alakalı olabilir. Büyük oğlunun hükümdarlığı süresince, Beşir de aralarında olmak üzere, pek çok harem

ağası İstanbul'da Topkapı Sarayındaki haremde kaldı. Kuşkusuz, Sultan Mustafa'yla birlikte Edirne'ye gitmek yerine İstanbul'da kalmaları, krizi atlatabilmelerine katkıda bulunmuştur. Beşir'in hamisi Yapraksız Ali Ağa, üç yıl önce darüssaade ağalığından alınıp Mısır'a sürgün edilmişti. III. Ahmed ise icraatının merkezini tekrar Topkapı'ya taşıdı.

HAZİNEDAR AĞALIK

"Edirne Vakası"ndan dört yıl sonra, 1707'de Beşir Ağa, darüssaade ağalığı makamı için bir ara basamak olan hazinedar ağalığa terfi etti. Yapraksız Ali'nin yokluğunda, bu terfiin, musahip olarak gösterdiği becerinin ve kuşkusuz Gülnuş Emetullah'ın desteğinin sonucu olduğunu tahmin edebiliriz. Ne var ki bu makamdayken, sadrazam Çorlulu Ali Paşa'yla ters düşecekti.

Viyana bozgunundan sonra ve Köprülü reformlarının sona ermesiyle birlikte erken on sekizinci yüzyılda, sadrazamlık makamında büyük bir belirsizlik yaşandı. Bir dizi sadrazam kısa sürelerle, bazı durumlarda bir yıldan az bir süre görev yaptı; algılanan politika başarısızlıklarından ötürü hızlı aziller, hatta idamlar yaygındı. Bu ortamda Çorlulu Ali Paşa dönemin diğer pek çok sadrazamından daha etkili olmayı başardı; ama o bile, saraydaki siyasi fikir ikliminin değişiklikleri karşısında savunmasızdı. Çorlu'da bir toprak ağasının oğlu olan Çorlulu Ali, 1700'de Köprülü[4] ailesinden bir sadrazam tarafından II. Mustafa'nın silahtarlığına atandı. Bu görevdeyken, sarayın şişen maaş defterlerini budamak ve kıdeme ya da bağlantılara göre değil, daha çok liyakate göre terfii teşvik etmek gibi temel reformlara önayak olmaya çalıştı; ne var ki başka bir sadrazamın ve daha sonra Edirne Vakasında fela-

4. Amcazâde Hüseyin Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğludur –ed.n.

kete uğrayan şeyhülislamın muhalefetiyle karşılaştı. Edirne Vakasından yara almadan çıkan Çorlulu Ali, III. Ahmed döneminde sarayda nüfuz basamaklarını yeniden çıktı ve sonunda 1706'da sadrazamlığı aldı. III. Ahmed barok aşırılıklara dalınca, saray harcamalarının aşırı artışı Çorlulu'yu kuşkulandırdı. Anlaşılan Çorlulu Ali, harem kadınlarının ve ağalarının bu harcamalara katıldığına ya da en azından teşvik ettiklerine inanıyordu. Bir ıslahat gayretiyle, tüm harem ağası teşkilatını altüst etmeye kalkıştı ve bu amaçla, Mısır valisine genç Afrikalı hadım almayı bırakmasını emretti. Çabası başarılı olmadı. Bu arada, Osmanlılar Rusya'yla savaştayken ve Çar Büyük Petro'yu ele geçirmeye yakınken o İsveçlilere karşı Rusları desteklemeyi tercih etmişti. Rus-severlik olarak algılanan bu durum 1711'de idam edilmesine yol açtı.[5]

Bu çalkantılı yıllarda harem ağaları siyasal rüzgâr değişikliklerine karşı neredeyse sadrazamlar kadar savunmasızdı. 1713'te, Çorlulu Ali'nin haleflerinden birinin döneminde Beşir Ağa, o sırada darüssaade ağası olan Uzun Süleyman Ağa'yla birlikte Kıbrıs'a sürüldü. Bu sürgün Venedik'e karşı yeni Osmanlı saldırısıyla alakalı olabilir;[6] bu saldırının sonucunda Osmanlılar, 1715'te Güney Yunanistan anakarasını alarak Venedik'in Ege Denizindeki son topraklarını ele geçirdi. Harem ağalarının, yukarıda sözü edilen mücevher ve aletlerin yanı sıra, Bölüm 7'de açıklanacak daha pahalı lüks malları tedarik eden Venedikli tüccarlarla rahatsız edici ölçüde yakın bağlarından kuşkulanılmış olabilir. Ne var ki sürüp giden dizginsiz harem harcamaları sorununun bu sürgünü tetikleyici olması çok daha olasıdır. Unutmamalıki sürgün, korkunç bir yıkım olmaktan çok, saray kariyerinde neredeyse normalleşmiş bir araydı. Beşir muhtemelen bir gün İstanbul'a geri döneceğini bekliyordu.

---

5. Çorlulu Ali Paşa, 1710 yılının Haziran ayında azledilmiştir. Çar Petro ve ordusunun sıkıştırdığı Prut seferi esnasında sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'dır –ed.n.

6. Beşir Ağa ve Uzun Süleyman Ağa önce Kıbrıs'a ardından Mısır'a sürüldü. Uzun Süleyman Ağa katledildi –ed.n.

EK: MORALI BEŞİR AĞA (G.S. 1746-1752)

Sürgün edilmesine rağmen Beşir Ağa'nın harem hazinedarlığına –darüssaade makamına çıkmadan önce bulunduğu son saray görevi– terfii, çok önemli bir emsal oluşturdu. Yıllar sonra ölünce, kendisi darüssaade ağasıyken harem hazinedarı olarak atadığı Moralı Beşir Ağa, darüssaade ağası olarak onun yerini aldı. Halefinin "Moralı" lakabı, önceleri Mora'nın müstakbel valisinin kölesi olmasından kaynaklanıyordu; müstakbel sultan I. Mahmud'a (h. 1730-1754), daha şehzadeyken hediye edilmişti. Moralı Beşir, I. Mahmud'a yakın oldu ve O 1730'da tahta çıkınca, sultanın musahibi payesi aldı. Bu yüzden, saray hizmetine girişi ve yeni sultana yakınlığı, Hacı Beşir'in himayesine bağlı değilmiş gibi görünüyor. Daha çok, Hacı Beşir onu, sultana yakınlığından ötürü terfi ettirmeyi uygun görmüş olabilir. Bununla birlikte Hacı Beşir, bu terfiin Moralı Beşir'in bir sonraki darüssaade ağası olmasını fiilen garantilediğini de biliyordu.

5
KIBRIS VE MISIR'DA SÜRGÜN

KIBRIS

Hacı Beşir Ağa, 1713'te darüssaade ağası Uzun Süleyman Ağa'yla birlikte Kıbrıs'a sürüldü. Sultan III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah'ın gözdesiymiş gibi görünen Uzun Süleyman, 1715'te ölene kadar Kıbrıs'ta kaldı. Tesadüfen Gülnuş Emetullah da aynı yıl öldü.[7] Beşir Ağa da Uzun Süleyman ölene kadar onunla birlikte Kıbrıs'ta kalmış olabilir; bilmek olanaksız.

Osmanlılar Kıbrıs'ı 1570'te Venediklilerden almıştı. Bu, 1571'de İnebahtı'da Osmanlı filosunun imhasından önce Osmanlıların son önemli deniz zaferiydi; bu zafer Osmanlı denizlerdeki etkinliğini, 1573'te donanmanın yeniden inşasından daha etkili bir şekilde gösterdi. Kıbrıs, Britanya İmparatorluğuna bağlandığı geç on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı egemenliği altında kalmasına rağmen, Osmanlıların adayı müreffeh bir eyalete dönüştürme girişimleri çeşitli sonuçlar doğurdu. Adanın birçok yerinde toprak bataklıktı ve dolayısıyla sıtma vardı; Osmanlı merkezi yönetimi, Osmanlı varlığını temin etmek için tarımsal ve mali bir üs sağlayacak şekilde adayı nüfuslandırma amacıyla zorunlu iskâna başvurdu. Bu çabalara rağmen Kıbrıs, Osmanlı egemenliğinde geçen tarihi boyunca suçlular ve siyasal sürgünler için bir sürgün yeri olarak kaldı. Beşir Ağa burada mutlu bir yaşam sürmüş olamaz.

---

7. Uzun Süleyman Ağa 1715'te III. Ahmed'in emriyle katledildi –ed.n.

HAREM AĞASININ VEKİLİ

Ne var ki 1713 ile 1716 arası bir tarihte Beşir, on yedinci yüzyıl ortasından beri azledilen harem ağalarının en yaygın sürgün yeri olan Mısır'a gönderildi. Kahire'de Hasan Ağa adında bir vekili ya zaten vardı ya da hızla edindi. Bu türden bir harem ağasının vekili çok önemli bir şahsiyetti. Önemini anlamak için vekil terimine ve terimin tanımladığı kuruma ilişkin kısa bir inceleme yararlı olur.

Vekil terimi Arapça *v-k-l* kökünden gelir ve "temsil etmek" anlamı vardır. Ancak söz konusu temsilin biçimi geniş bir çeşitlilik gösterebilir. Osmanlı döneminin şeriyye sicillerinde vekillerle çok sık karşılaşılır, çünkü özellikle kadınlar, mahkemede kendilerini temsil edecek vekillere yetki verirdi. (İlginç bir biçimde bu vekiller genellikle erkek oldukları halde, ilgili kadınların kocaları ya da diğer erkek akrabaları değildi –belki bu kadınlar, erkek akrabalarının zayıflığını bildikleri ve mahkemede temsili riske atmamayı tercih ettikleri için akrabaları dışında birini vekil seçiyorlardı!) Temsil yetkisinin vekile devrinin kendisi şeriyye sicillerine kaydedilirdi; bu durumda, yetki devri vekaletnameye çok benziyordu. Mahkemeler dışında vekil, en çok ticari temsilci –yetki veren kişi için mal ve mülk alım satımıyla ilgilenen kişi– olarak karşımıza çıkar. Bir harem ağasının vekili büyük ölçüde böyle bir iş yapıyormuş gibi görünüyor.

Vekiller, görünüşe göre, kariyerlerinin görece erken döneminde bile harem ağaları için vazgeçilmezdi. Bir vekil, harem ağasının çıkarlarını, sorumluluklarını ve onun varlığını yürekten hisseden ve yalnızca bu çıkarlara hizmet edeceğine değil; harem ağasının doğrudan gözetimi olmadan da bunları gözeteceğine ve alım-satım kararı gibi bağımsız kararlar alacağına da güvenilen kişi olmak zorundaydı. Harem ağasının hanesinde büyüyen ve şahsen yetiştirdiği bir köle ya da tâbisi, seçilecek en iyi vekil olurdu. Kahire'ye gönderildiği sırada Beşir Ağa'nın vekili Hasan Ağa,

Kahire'nin şeriyye sicillerinde, doğrudan Mısır valiliğine bağlı iki seçkin Yeniçeri ocağından birinde ağa olarak tanımlanır. Bu tür ağalar çoğu kez İstanbul'dan atandığı için, gerçekten de Beşir'in bir tâbisi olabilir, ama yine de kesin bir şey söylemek olanaksızdır.

Meslek yaşamı boyunca harem ağasına hizmet eden bir dizi vekil olmuş gibi görünüyor. Vekillik mesleğinin zirvesi, Mısır'da darüssaade ağasının daimi temsilcisi olmakmış gibi görünüyor (Bölüm 9'da ayrıntılı olarak tartışılacak).

Geç on yedinci yüzyılda sürgün harem ağaları ve onların vekilleri, Kahire'de Kalenin hemen batısında Birket'ül-fîl'in –"Fil Gölü"– etrafındaki mahalleyi büyükçe bir hadım semtine dönüştürmüştü. Göl hadımlara ve vilayet eşrafına ait konaklarla çevriliydi; hatta burada dar bir sokak, "Hadımlar Köşkü Yeri" olarak biliniyordu. Saraydaki ve Osmanlı eyaletlerindeki diğer siyasal eşraf gibi hadımlar da tâbi edindiği için, Kahire'de sürgün bir hadım bile, hem İstanbul'dan getirilen hem de Mısır'da edinilen bu tür tâbilerden oluşan bir maiyetle çevrili olabilirdi. Bir hadım kendi evini, tâbisinin yöneteceği kişisel bir vakfa vakfederek kendi tâbilerinden birine "miras" bırakabilirdi. Bu arada, ölen hadımların evleri, bazen Mısır'ın eşrafınca azledilen valiler için ev hapsi yeri olarak kullanılırdı. Bu tür evler, teamül gereği bir vekilin gözetimi altında inşa edilir ya da satın alınırdı.

Beşir Ağa'nın vekili Hasan Ağa, Birket'ül-fîl civarında hadımların yoğun olarak ikamet ettiği mahallede ona bir konak edindi. Beşir'le birlikte Kıbrıs'a sürgün edilen Uzun Süleyman'a ait bir konağın yanında bulunan bu ev, on altıncı yüzyılın sonunda bir Mısır valisinin konutu olmuş ve ondan sonra, eyalet divanına bağlı çeşitli memurların ve askeri subayların elinden geçmişti; en son sakini bir Kıbrıslıydı. Bu bilgi ve evin Uzun Süleyman'ın konağına kapı komşu olması gerçeği, salt tesadüf olmayabilir; belli ki Beşir'in konutu, o daha Kıbrıs'tayken, kuşkusuz Kahire'deki bu Kıbrıslının aracılığıyla Beşir'in vekili tara-

fından ayarlanmıştı. Mülkün yalnızca alt kat ve üst kat odaları değil; bir ahırı, birkaç ambarı ve üç de dükkânı vardı. Beşir, ya da daha doğrusu vekili, bu mülkü sonunda Beşir'in şahsi vakfına vakfetti. Sağ olduğu sürece vakfı Beşir'in kendisi yönetecekti; o öldükten sonra denetim en yaşlı azatlı kölesine geçecekti. Azatlı kölelerin sonuncusu da ölünce mülk, Haremeyn Vakıflarına devredilecekti. Yasal altyapı, Beşir'in yalnızca Kahire'de kaldığı sürece geçimini sağlamasını değil, kendisine tâbi olanların da refahını güvenceye almasını olanaklı kılmaktaydı. Sonunda darüssaade ağasının Haremeyn Vakıflarıyla bağlantısını bu vakıf devri de teyit eder.

BEŞİR'İN KAHİRE'DEKİ ÇEŞMESİ

1713'te Beşir Ağa, vekili Hasan Ağa'ya Kahire'de bir çeşme inşa etmesine söyledi. Bu özel çeşme, basit bir içme suyu çeşmesi ya da abdest şadırvanı değil, Arapçada *sebîl-küttab* olarak bilinen bir yapıydı; isteyenin su içebildiği bir sebilin üzerinde bir Kur'an mektebi (*küttab*) biçimindeydi. Yapının alt katında bir görevli, yeraltındaki bir sarnıçtan su alıp metal taslara doldurur ve çeşmenin etrafını saran metal kafesin boşluklarından, gelip geçen susuzlara su verirdi. Kur'an, Müslümanları susuzlara su vermeye teşvik ettiği için böyle çeşme inşa etmek dindarca bir hareketti ve banisi bundan ötürü cennette ödül bekleyebilirdi.

Çeşmenin inşası, muhtemelen birkaç yıl sürdü ve inşaat için verilen emek bir yana, taş, ahşap, cam, seramik, metal boru ve diğer yapı malzemelerine büyük bir yatırımı gerektirdi. Beşir Medine'de Peygamber'in türbesini muhafaza eden hadımların başı olarak şeyhülharemliğe atanınca, Hasan Ağa çeşmenin inşasına göz kulak olmak üzere Kahire'de kaldı ve Beşir 1716'da darüssaade ağası olarak İstanbul'a çağrıldığında da orada kalmaya devam etmiş olabilir. Görünüşe göre, hamisi Medine'de ve İstanbul'dayken, Hasan Ağa çeşme için gerekli bütün işleri denetledi, ama Beşir Medine'den İstanbul'a giderken Kahire'ye uğrayıp

bir durum raporu almış olabilir. Sonuçta ortaya çıkan yapı, hâlâ Kahire'nin Özbekiye semtinde Sultan I. Mahmud medresesinin yakınında Nil'in hemen doğu yakasında duruyor. Bu tür mimari yapıların önemi Bölüm 10'da tartışılacak.

MISIR'IN ÜMERASI İLE İLİŞKİLER

Bu arada Beşir Ağa'nın Kahire'de ne kadar kaldığı bilinmiyor; herhalde en fazla bir ya da iki yıl orada kaldı. Vekili Hasan Ağa'nın, Birketü'l-fîl kıyısında satın aldığı evde oturduğunu biliyoruz; ancak on yıl kadar sonra seçkin konaklar Özbekiye'nin kuzeybatısına doğru kaymaya başlayacaktı.

1713'e gelindiğinde, Beşir'in görünürdeki "efendisi" ve olası ilk sahibi, uzun süre Mısır'ın şeyhülbeledi İsmail Bey ile 1690'larda onunla birlikte Mısır'a egemen olan iki komutan ölmüştü. Eyalet, askeri-idari kadrolar arasında 1711'de başlayan acımasız bir iç savaşın sonuçlarını hâlâ yaşıyordu. Sonunda çatışma, son yetmiş yıldır Mısır'a egemen olan iki rakip hizip arasında, Zülfikarîler ile Kasımîler arasında alışılmadık ölçüde şiddetli bir kan davası biçimini alacaktı. İsmail Bey'in eski kölesi olmasa bile bir tâbisi olan Beşir Ağa'nın, liderlerinden biri de hamisi olan Zülfikarîleri kayırmış olması beklenebilir. Ne var ki Kasımîlerin kıdemli lideriyle ve ondan sonra Kasımîlerin başına geçmeye hazırlanan genç elebaşı ile de bağları vardı. İç savaş, Mısır'ın askeri-idari basamaklarında bir kuşak değişimin yanı sıra, iki hizbin ilişkilerinde de bir değişikliğin işaretiydi. En azından Kahire'deki hizip liderlerinin, bir güç dengesini sürdürmekle yetindiği, eski hareket tarzı bozulmuş gibi görünüyor. Şimdi hizip uyuşmazlığı eşi görülmemiş düzeye çıkarken ufukta hizipler arası kanlı çekişme beliriyordu. Bu koşullarda darüssaade ağasının ve harem hazinedarı olarak Beşir Ağa'nın başlıca kaygısı, Haremeyn Vakıflarıyla bağlantılı iltizamların elden çıkarılması olurdu. Ne var ki Mısır'dayken bu sorunun üstesinden gelmek için ne yaptığı bilinmiyor.

6
MEDİNE'DE ŞEYHÜLHAREMLİK

Bölüm 4'te belirtildiği gibi, Mısır siyasetinde alışılmadık ölçüde aktif olan on yedinci yüzyıldaki darüssaade ağası Yusuf Ağa gibi, Beşir de şeyhülharem olarak, yani [Hz.] Muhammed'in türbesini koruyan hadım ağaların başı olarak hizmet etmek için Mısır'dan Medine'ye gitti. Bölüm 2'de belirtildiği için, bu hadım birliği on ikinci yüzyılda Haremeyn'de Şii Fatımi egemenliği devrildikten sonra kurulmuş gibi görünüyor. Peygamber'in türbesi ve mirasıyla ilgili rakip Sünni ve Şii iddiaları konusunda kafa karışıklığından sakınmak için, konudan uzaklaşıp Şiilik üzerine kısa bir açıklama yerinde olur.

ŞİİLİK

Bugün dünyanın Müslüman nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Sünni Müslümanlar, Müslüman cemaatin lideri olarak çok hayati olan [Hz.] Muhammed'in halefinin nasıl seçilmesi gerektiği konusunda çeşitli Şii mezheplerden ayrılırlar. [Hz.] Muhammed 632'de öldüğü sırada yaşayan bir oğlu olmadığı ve açıkça bir halife tayin etmediği için, cemaatin önde gelenlerinden oluşan küçük bir grup Peygamber'in kayınpederi [Hz.] Ebubekir'i ilk halife olarak seçti. Halifenin seçiminde cemaatin icması öğretisi, Sünni İslamın tanımlayıcı özelliğidir. Şiiler ise, [Hz.] Muhammed'in, ölmeden kısa süre önce amcasının oğlu ve damadı [Hz.] Ali'yi halife tayin ettiğine ve gerçek halifenin –ya da Şii ilahiyat ıslahatıyla imamın– [Hz.] Ali ve Peygamber'in kızı

[Hz.] Fatıma'nın soyundan olması gerektiğine inanır. Gerçek halife adayı olarak [Hz.] Ali'nin torunlarına biat, bu yüzden Şiiliğin tanımlayıcı özelliğidir.

Elbette Beşir Ağa'nın zamanında halifelikle ilgili bu anlaşmazlıklar bin yıl geride kalmıştı. Yine de on altıncı yüzyılda İran'da On iki İmamî Şii Safevi hanedanının yükselişi ve Yemen'de Zeydi Şii imamların yeniden şiddet kullanır hâle gelmesiyle birlikte kadim anlaşmazlıklar yeniden canlandı. Bu Şii güçler Osmanlılara hem ideolojik he de jeopolitik bir tehdit oluşturmaktaydı, çünkü Osmanlı sultanı, dünyanın Sünni Müslümanlarının halifesi olarak kabul edilir olmuştu. Bu imtiyaz, Haremeyn'i yönetmenin yanı sıra, 1258'de Moğolların Abbasi İmparatorluğunu yıkmasından sonra Abbasi halifelerin Kahire'deki bir torununu da koruyan Memlük Sultanlığının 1516-1517'de Osmanlılarca fethinden sonra tedricen gelişmiş gibi görünüyor.

Şii İslamın üç büyük mezhebi, [Hz.] Ali'nin hangi torunlarını imam kabul ettikleri konusunda ayrılır. Bugün Şiiler arasında çoğunlukta ve İran'da ağırlıkta olan On iki İmamcılara, art arda on iki imamı meşru saydıkları için öyle denilir. MS dokuzuncu yüzyılın ortasında ölen on birinci imamın küçük oğlunun gaip durumda olduğuna ve kıyamet günü geri döneceğine inanırlar. Yediciler de denilen İsmaililer, On iki İmamcıların kabul ettiğinden farklı bir yedinci imam tanıyor ve başlangıçta bu yedinci imamın oğlunun son imam olduğuna ve gaybete çıktığına inanıyorlardı. Bu mezhebin birçok taraftarı, onuncu yüzyılda yedinci imamın kendinden menkul bir torununun kurduğu ve Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Haremeyn'i ele geçiren Fatımi hanedanını destekledi. Yemen'in İsmaili nüfusu büyük ölçüde Fatımi dönemine dayanır; o sırada Fatımi dostu İsmaili bir rejim Yemen'e hâkimdi. Şii mezheplerin en küçüğü Zeydiler, sabit bir imam silsilesi kabul etmez; onun yerine Ali'nin büyük oğlu Hasan'ın ya da küçük oğlu Hüseyin'in, İslamı bilen ve askeri güçle

cemaati savunacak yeteneği gösteren her torununu imam kabul eder. Bu mezhebin adı, [Hz.] Ali'nin 740'ta Sünni Emevi halifesine başkaldıran ve Zeydilerin, On iki İmamcılardan ya da İsmaililerden farklı olarak başlangıçta beşinci Şii imamı kabul ettiği, torununun torunu Zeyd'den gelir. Zeydiler geç dokuzuncu yüzyılda Yemen'e kök saldı ve o zamandan itibaren bir kuvvet olarak orada kaldılar.

Geç on ikinci yüzyılda İsmaili Fatımi halifeliğinin yıkılmasından sonra, [Hz.] Muhammed'in Mekke ve Medine'ye siyasal ve dinsel olarak egemen olmaya devam eden torunlarının aileleri Zeydi ve İsmaili Şiilerdi; her iki kentin nüfusunun büyük bir bölümü de öyleydi. Şiiler, Sünniler gibi [Hz.] Muhammed'i sayar ve Peygamber'in türbesinin bulunduğu yere bitişik medfun olan kızı [Hz.] Fatıma'ya, [Hz.] Ali'nin karısı ve sonraki imamların annesi olarak özel hürmet gösterirler. Diğer yanda, Sünnilerin meşru olarak tanıdığı ilk iki halifenin, [Hz.] Ebubekir ve [Hz.] Ömer'in mezarının orada bulunmasına itiraz ederler. Medine'nin Şiileri ve Kuzey Yemen'e hâkim olan Zeydi Şii imamlar, Peygamber'in türbesinin Sünnilerce kontrol edilmesine ve iki Sünni halifeye hürmet edilmesine öfkeliydi.

Geç on üçüncü yüzyılda ilk Memlük sultanları, Kuzey Yemenli Zeydi imamların muhalefetiyle karşılaştıkları Medine'de Sünni İslamı desteklemek için planlı bir çaba içine girmişti. Hadım muhafızlar bu çabanın bir parçasıydı; çünkü Şiilerin türbede karışıklık çıkarmalarına engel oluyorlardı. Osmanlılar da İran'ın On iki İmamcı Şiileri dışında, Zeydilerin muhalefeti ile karşılaştı, ama ikisi de Haremeyn'i kontrol edecek kadar güçlü bir tehdit değildi. Yine de Osmanlılar, Memlüklerin hadım türbe muhafızlığı geleneğini sürdürdü.

MEDİNE

Sir Richard Francis Burton'ın 1853'te Anadolulu Müslüman bir derviş kılığında yaptığı hac ziyaretini tasvir eden iki ciltlik kitabı *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*, Beşir Ağa'nın şeyhülharemliğinden 135 yıl sonraki Medine'nin ve Mescid-i Nebevî'nin ayrıntılı bir tasvirini sunar. Bu dönemde Medine kuşkusuz değişmiş olmasına rağmen, kentin fiziksel planındaki değişimin kapsamı görece azdı. Doğuda ve batıda alçak bazalt tepelerle, güneyde hurma bahçeleriyle çevrili bir ovada kurulu olan kent, görünüşe göre, yalnızca erken on dokuzuncu yüzyılda surlarla çevriliydi, 1812'den önce kerpiç duvarlarla çevriliydi ve dört kapısı vardı: batıya açılan Mısır Kapısı, kuzeybatıya açılan Suriye Kapısı, kuzeye açılan Selam Kapısı [Babüsselam] ve doğuya bakan Cuma Kapısı. Osmanlılar batıda Suriye Kapısının bitişiğine bir kale inşa etti ve bunun ötesinde, büyük ölçüde Osmanlı askerlerin kışlalarından ve yerel eşrafın konutlarından oluşan bir tür mahalle gelişti. Bu mahallenin güneybatı kenarında Hububat Kapısı vardı; olasılıkla Yukarı Mısır köylerinden Haremeyn vakıflarına bağışlanan tahıl bu kapıdan Medine'ye giriyordu.

MESCİD-İ NEBEVÎ

Mescid-i Nebevî kentin doğu bölümündedir. Bu, İslam tarihinde ilk inşa edilen ve bizzat [Hz.] Muhammed'in düzenli olarak kullandığı camiydi; ama on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Peygamber'in gittiği mütevazı yapıdan çok az iz kalmıştı. İlk üç halife ve Emevilerle (661-750) başlamak üzere birbirini izleyen Müslüman hanedanlar, camiyi ilk inşa edene hürmeten büyük ölçüde genişletmiş ve süslemişti. Beşir Ağa'nın yakından tanıyacağı yapı, Şam Emevî Camii yaptıran ve birçok bakımdan cami mimarisinin ilk

örneğini saptayan Emevi halifesi Velid'in (h. 705-715) döneminden kalmaydı. Geç on altıncı yüzyılda Osmanlılar çok sayıda onarım ve camiye ekleme yapmalarına rağmen, Velid zamanının temel yapısını korudular.

On beş ve on altıncı yüzyılın, belli bir kente mümkün mertebe görsel hâkimiyet sağlamak için görece yüksek bir zemin üzerinde inşa edilen Osmanlı camilerinden farklı olarak Mescid-i Nebevî, Medine'deki diğer binalarla aynı seviyededir; bu yüzden, Burton'ın belirttiği gibi, "dış cephe, genel görünüm yoktur" (Burton 1893, cilt 1, s. 307). Mimari olarak cami "hipostil" [tavan sutunlar üzerine oturtulmuştur] tiptetir; erken İslami döneme özgü, sütunlu iç mekânın bir uzantısı işlevi gören büyük bir dikdörtgen avluyu merkez alır. Bu bakımdan Peygamber'in mescidi, "klasik" bir Osmanlı camiinden çok Şam'daki Emevî Camiine ya da İspanya'daki Kurtuba Camiine benzer. Bununla birlikte, bu avlunun ortasında hurma ağaçları vardı ve bunların, Peygamber'in kızı ve Ali'nin karısı Fatıma'nın bahçesi olduğuna inanılıyordu. Gerçekteyse ilk türbedar hadım ağalarından biri bu hurma ağaçlarını dikmişti ve hadım birliği, ağaçlardan elde edilen hurmaların satışından gelir elde ediyordu.

Emevi halifesi Velid mescidin bakım masrafları için çok sayıda vakıf da kurdu; bunlar, çok sayıda vakıf kuran Memlük sultanları ve Osmanlılar tarafından genişletildi. Büyük Osmanlı sultanı "Muhteşem" Süleyman (h. 1520-1566) mescidi mezardan ayıran ve "Bahçe" olarak bilinen alanı, bugün hâlâ mezar çevresinin çarpıcı özelliklerinden biri olan beyaz mermerle kapladı. Mescidi ve türbeyi bakımlı ve donanımlı tutmak, ayrıca bunun bütçesini idare etmek gerçekten de zorlu bir işti ve şeyhülharem bu işi denetliyordu.

Peygamber'in mezarı mescidin doğusunda, MS 622'de Medine'ye hicretinden sonra evinin bulunduğu alandadır. Bu plan, Medine'de ilk Müslüman cemaatin özgün düzeninin ne kadar mütevazı ve amaca uygun olduğunu akla getirir. Devesinin durduğu yerde bir ibadet ve istişare yeri kuran [Hz.] Muhammed, bunun hemen yanında mütevazı bir evde yaşadı. Kızı Fatıma'nın evi de onunkine bitişikti. [Hz.] Muhammed 632'de ölünce, yedinci yüzyılda Arabistan'da âdet olduğu üzere, evinin zeminine defnedildi. Öldüğü sırada 18 yaşında olan çok sevdiği eşi [Hz.] Ayşe, 678'de ölene kadar bu evde yaşamaya devam etti. Babası [Hz.] Ebubekir 632'de ilk halife oldu; iki yıl sonra ölünce, o da Peygamber'in evinin altına defnedildi ve 644'te öldürülen ikinci halife [Hz.] Ömer de oraya gömüldü. Peygamber'in, ailesinin ve sahabenin rivayetlerine göre, [Hz.] Ömer'in ölümünden sonra [Hz.] Ayşe, evin yaşanan bölümleri ile mezarların bulunduğu alan arasına bir duvar ördürdü; çünkü Peygamber'in eşleriyle ilişkili iffet ve haysiyete uygun olarak [Hz.] Ayşe, ölü de olsa, akraba olmayan bir erkeğin (yani [Hz.] Ömer'in) önünde örtüsüz görünmek istemedi. İçi boş dördüncü bir mezar, Müslümanların peygamber kabul ettiği zamanın bitiminde mehdiye eşlik ederek döneceğine inanılan [Hz.] İsa için düşünüldü. [Hz.] Ayşe ise Medine'de bu evde ölmesine rağmen bu odaya değil, mescidin doğusunda Peygamber'in eşlerinin, diğer akrabaların ve sahabenin defnedildiği türbeye defnedildi. Babasından birkaç ay sonra ölen [Hz.] Muhammed'in kızı [Hz.] Fatıma, kendi evinin altına defnedildi; bu yüzden onun türbesi Peygamberinkiyle bitişiktir.

[Hz.] Ayşe'nin ölümünden çeyrek yüzyıl sonra, Emevi halifesi Velid, az çok bugüne ulaşan biçimiyle Mescid-i Nebevî'yi inşa etti. Daha sonra bir Emevi halifesi, Peygamber'in ve ilk iki halifenin türbesinin bulunduğu oda ile [Hz.] Fatıma'nın türbesinin bulunduğu odayı, yalnızca çatısına yakın bir açıklık bulunan

bir kafesin içine aldı; böylece, mezar odasına girip çöken duvarların neden olduğu hasarı onarmaya ya da kazayla odaya düşen küçük hayvan ölülerini dışarı çıkarmaya yetkili bir kaç dindar şahsiyet dışında herhangi birinin Peygamber'in mezarına erişmesi önlenmiş oldu. Ne var ki bu kafes, 1256'da yangında yıkıldı. 1260'ta tahta çıkan ilk Memlük sultanı, duvarın yerine odaların etrafını süslü ahşap perdelerle çevirdi. Daha sonra bunun yerini üç kapılı ve iki pencereli daha dayanıklı pirinçten bir yapı aldı. Türbeyi ziyaret edenler Peygamber'in sandukasına bu engelden daha fazla yaklaşamıyordu, ama kafesteki bir pencere, doğrudan sandukanın üstünde, "Kevâkibü'd-dürrî" olarak bilinen murassa bir süsün asılı olduğu boşluğa bakıyordu. On beşinci yüzyılın ikinci yarısında Memlük sultanı Kayıtbay (h. 1468-1496), on üçüncü yüzyılda yıldırım düşmesi sonucu hasar gören mescidi büyük ölçüde onardı ve yeniledi; mescidin minarelerinin ve kapılarının çoğu onun zamanına aittir. Bugün Peygamber'in sandukasını örten yeşil kubbenin inşasını Kayıtbay emretmişti.

TÜRBEDAR HADIM AĞALAR

"Türbedar hadım ağalar", hücre-i saadetin hemen önünde, Fatıma'nın hücresine bitişik ve mescide bakan sundurmada oturuyordu. Mezarı mütecavizlerden, özellikle yukarıda belirtildiği gibi, [Hz.] Ebubekir ve [Hz.] Ömer'in mezarının orada olmasına öfkelenen Şiilerden korumak için oradaydılar. Sünniler Ebubekir ve Ömer'i ilk iki halife kabul ederken, Şiiler onları Ali'nin halifelik hakkını gasp eden kişiler olarak görüyor; Peygamber'in Ali'yi kendi halifesi tayin ettiğinde ısrar ediyorlardı.

Memlük sultanları yalnızca Peygamber'in türbesinde uygunsuz davranışları önlemek için değil, Yemenli Zeydi Şii imamların Medine'nin kutsal yerleriyle ilgili iddialarına bir karşı önlem olarak da yukarıda sözü edilen engeli yapmışlardı ve tür-

bedar hadım ağalarının sayısını çoğalttılar. Zeydi imamlar Sünni Memlüklere yalnızca ideolojik bir muhalefette bulunmuyorlardı; Mekke ve Medine üzerindeki Memlük denetimine sürekli bir askeri tehdit de oluşturmaktaydılar ve on dördüncü yüzyılın başında Mekke'yi işgal etmeyi neredeyse başarıyorlardı. Memlükler, Zeydi tehdidi dışında, Haremeyn bölgesinde oturan İsmaili Şiilerin devam eden nüfuzuna da karşı koymaya çalıştı.

Osmanlılar da benzer Şii muhalefetle karşılaştı. On altı ve on yedinci yüzyılda, On iki İmamcı Şii Safevi İmparatorluğu İran'da otoritesini kurup, Irak'ta Osmanlılara askeri olarak karşı çıkınca, Safevi topraklarından gelen Şii hacılar türbe çevresinin güvenliği için potansiyel tehdit olarak görülecekti. Aynı dönemde, Yemen'de Zeydi Şii bir imamın isyanı, peşinden Zeydi imamlar hanedanının Osmanlıları Yemen'den çıkartması, aniden Haremeyn üzerindeki Zeydi tehdidini canlandırdı ve hadım muhafızların önemini gözler önüne serdi. On dokuzuncu yüzyılın ortasında bile, Safevi İmparatorluğunun çöküşünden 130 yıl kadar sonra ve Osmanlıların Yemen'i yeniden almasından yirmi yıl önce, Sir Richard Francis Burton, Peygamber'in türbesini ziyaret eden Şiilerin çoğu kez [Hz.] Ebubekir ve [Hz.] Ömer'in mezarına çöp atmaya kalkıştıklarını belirtir. Göz korkutucu hadım birliği bu tür davranışları engelleme işlevi gördü; hatta Burton, münasebetsiz davrananları sopalarla döverken karşılaştığı hadım ağaları tasvir eder.

Çok sayıda istisna dışında, yalnızca türbedar hadım ağalarının hücre-i saadete girmesine izin verilirdi. Uygun gördükleri kişileri sundurma ile hücre-i saadet arasındaki geçide alabiliyorlardı; Burton buna yüklü miktarda para ya da pahalı bir hediye karşılığında izin verildiğini ima eder. Daha sekizinci yüzyılın başında Şam'daki Emevî Camiinde görülen, hazineyi tanımı gereği daha iyi korumak ve dolayısıyla çevresinden daha güvenli olan iç mabede yerleştirecek şekilde, mescidin ve hücre-i saadetin hazinesi bu geçitteydi. Memlükler on üçüncü yüzyıl Medine'sinin

birbirine düşman nüfusunu kontrol altında tutmak için hücre-i saadete sınırlı erişim politikasını kurumsallaştırmıştı. Osmanlı dönemine gelindiğinde, hadım muhafızlar, kutsal bir kurum haline gelmişti; erken yirminci yüzyılda Suudiler Haremeyn'e hâkim oluncaya kadar bu birlik kaldırılmayacaktı; o sırada mevcut türbedar hadım ağaları emekliye ayrıldı.

TÜRBEDAR HADIM AĞALARININ SAYILARI VE GÖREVLERİ

Haremeyn'de çalıştırılan hadımların sayısı, İstanbul'da Osmanlı sarayında çalıştırılanlardan çok azdı: Burton, Medine'de Mescid-i Nebevî'de ve hücre-i saadette 120, Mekke'de Kâbe'nin bulunduğu Mescid-i Haram'da 80 hadım ağa bulunduğunu belirtir; on altıncı yüzyılın sonunda Topkapı Sarayında ise bunun on katı kadar hadım ağa yaşamaktaydı. On yedinci yüzyıla gelindiğinde türbedar hadım ağaları çok büyük ölçüde Afrikalıymış gibi görünüyor; oysa Memlük Sultanlığı Kafkasyalı, Doğu Afrikalı ve Güney Hindistanlı karma hadımlar kullanmıştı. Sarayda olduğu gibi, Medine'deki hücre-i saadette de bir hadım ağa hiyerarşisi vardı. Bu hiyerarşinin tepesinde, hadım ağaları atama ya da görevden alma yetkisine sahip "şeyhülharem" vardı. Onun hemen altında, baş ve yardımcı hazinedar ile kâtipler ya da musahipler de dâhil olmak üzere, Mescid-i Nebevî'nin maliyesiyle ilgilenen hadım ağalar grubu vardı. Bununla birlikte türbedar hadım ağalarının büyük çoğunluğu, mescit ve hücre-i saadet etrafındaki fiziksel işlerde çalıştırılırdı. Bunların en yüksek rütbelisi mescidin kapıcılığını yapıyordu; sonraki rütbede olanlar mescidin içini süpürüyordu; en alt rütbedekiler ise mescidin etrafında çöpleri ve pislikleri temizliyor, aynı zamanda gerçek bir güvenlik görevlisi gibi davranıp mescitte uyuyanları ve uygunsuz davrananları darb ediyorlardı.

Bu hadım ağa birliğinin küçük bir bölümü, hücre-i saadete bakan "Hadım Ağalar Revağı"nda oturup kötü niyetli ziya-

retçileri hücre-i saadetten uzak tutar, iyi niyetli olanların da aşırı coşkuya kapılmadan edep sınırları içinde kalmalarını sağlardı. Şeyhülharem olarak Beşir Ağa, tören amacıyla ve gözdağı için "Hadım Ağalar Revağı"nda oturmasına rağmen sundurmada etrafındaki hadım ağaların çoğu, türbedar hadım ağaları birliğinin daha genç ve daha kıdemli mensupları, özellikle Şiilerden ve diğer hasımlardan gelen fiziksel şiddet tehdidine ya da Peygamber'in manevi havasından yararlanmak için hücre-i saadete girmek ya da olabildiğince yaklaşmak isteyen çeşitli adanmış Müslümanların fiziksel coşkusuna karşı koyacak kadar genç ve güçlü hadımlar olmalıydı.

SANDUKA ÖRTÜSÜ

Türbedar hadım ağaları, diğer işlerinin yanında, Peygamber'in sandukasını, Kâbe'yi örten zengin işlemeli kumaşa benzer, ama ondan daha küçük süslü bir kumaşla örtmekten de sorumluydu. Bu her iki örtü her yıl Osmanlıların desteklediği iki büyük hac kervanıyla Haremeyn'e taşınırdı: biri Kahire'den, diğeri Şam'dan. Kâbe'nin örtüsü her yıl Mısır kervanıyla Mekke'ye gelirken, Peygamber'in mezarının örtüsü Şam kervanıyla Medine'ye taşınırdı. Altın harflerle Kur'an ayetleri işlenmiş pahalı, siyah bir malzeme olan Kâbe örtüsünden farklı olarak, Peygamber'in mezarının örtüsü siyah, yeşil ya da mor ipekten olabiliyordu ve zikzaklı beyaz ya da gümüş yazılarla süslüydü. Kâbe örtüsü gibi her yıl büyük bir özenle hazırlanırdı ve kaldırılınca kesilip parçalara ayrılır ve hadım ağalar ile Mescid-i Nebevî'nin diğer görevlilerine ve çeşitli hacılara dağıtılırdı. Hac mevsiminde bir grup hadım ağa gece hücre-i saadete girip kabri yeni örtüyle örterdi; efsaneye göre, "mezardan boşalan doğaüstü ihtişam"dan gözleri kör olmasın diye, bu işi yaparken yüzlerini kapatıyorlardı (Burton 1893, cilt 1, s. 321-2, n. 2).

SARAY HADIM AĞALARI VE TÜRBEDAR HADIM AĞALARI

Memlükler döneminde şeyhülharem genellikle Memlük sarayının hizmetinde bir olurdu; aslında Kahire'deki kaleden Peygamber'in kabrine gitmek, söz konusu hadım ağa için bir tür manevi yücelme sayılırdı. Bu bağlamda, Avrupalı gözlemcileri, Medine'de hizmet eden Osmanlı hadım ağalarının karıları olduğunu bildirirler –tipik olarak bunlar eski Afrikalı ya da bazen Kafkasyalı köle kızlar olurdu– oysa saray hadım ağalarının karılarının olmadığını belirtmek gerekir; bu durum, türbedar hadım ağalarının Medine'ye "çıkmak"la hadımlıklarının sembolik olarak üstesinden geldiklerinin işareti olabilir. Her nasılsa, saray hadım ağalığından türbedar hadım ağalığına geçme örüntüsü, Osmanlılar Haremeyn'in kontrolünü üstlenmeden epey önce yerleşmişti ve İstanbul'daki saraydan alt rütbeli hadım ağalar da bazı durumlarda Medine'ye tayin edilmiş gibi görünüyor.

Geç on yedinci yüzyıl darüssaade ağası Yusuf Ağa, Medine'ye tayin edilen ilk Osmanlı darüssaade ağasıydı, ama Kahire'de dört yıl sürgün kaldıktan sonra yeni görevini üstlendi. Bu yüzden Mısır hâlâ müstakbel şeyhülharemler için İstanbul ile Medine arasında bir duraktı. Bu durum, kuşkusuz büyük ölçüde, her yıl iki hac kervanının büyük kısmını yollayan ve Haremeyn'e tahıl tedarik eden Mısır'ın Haremeyn'le devam eden "özel ilişki"sinden kaynaklanıyordu; sürgün edilen darüssaade ağalarının Haremeyn vakıflarının eski mütevellileri olmaları da, Kahire'den Medine'ye gönderilmelerinde rol oynamış olmalıdır. Aynı zamanda, Memlüklerin Kahire'den Medine'ye hadım ağa gönderme geleneği de etkili olabilir. Ama Osmanlı döneminde bu hadım ağalar tipik olarak Topkapı Sarayının eski harem ağaları olmaktaydı. Bu örüntü bir daha hiç tekrarlanmayacaktı.

Şeyhülharemin mali rolünün çok önemli olduğunu düşünebiliriz: Şeyhülharemde, darüssaade ağasının vekili, Haremeyn vakıflarına ayrılan gelirlerin amacına yönelik harcanmasını sağlayan adam olarak çalışıyordu. Geç on yedinci yüzyıldan itibaren, türbedar hadım ağalarının hiyerarşisi Topkapı Sarayı ağalarının hiyerarşisine benzedi: Doğrudan şeyhülhareme bağlı bir mali müfettişler grubu vardı –Köprülü reformlarından sonra saray hazinedarının darüssaade ağasının emrine geçmiş olduğu gibi. Bu koşullarda eski bir darüssaade ağası ideal bir şeyhülharem olurdu; çünkü hem Haremeyn vakıflarını denetlediği hem de harem hazinedarı olarak çalıştığı için, gerekli idari ve mali deneyime sahip olurdu. Esasen sürgün edilen darüssaade ağalarını Medine'ye tayin etme geleneğinin, Köprülü sadrazamların reformlarının doğrudan bir sonucu olması muhtemel görünüyor. 1691'de yukarıda adı geçen Yusuf Ağa, şeyhülharemlik yapan ilk sürgün darüssaade ağası oldu. Köprülü reformlarının doruğunda şeyhülharemlik yapmıştı ve teamül oluşturduktan sonra, sürgün darüssaade ağalarının, hücre-i saadeti koruyan hadım ağaların liderliğini üstlenmesi gelenek hale geldi. Aslında bu yenilik, ilk Köprülü sadrazamın, Yusuf'un Medine'ye atanması sırasında sadrazamlık yapan oğlunun parlak fikri olabilir. Bu yeni kariyer yolu, darüssaade ağası ile Mısır'daki sürgün harem ağaları topluluğu ve Medine'deki türbedar hadım ağalar arasındaki bağlantıyı kuvvetlendirecek, Haremeyn'in merkezi otorite tarafından daha sıkı gözetime katkıda bulunacaktı.

Dahası şeyhülharem, Arabistan yarımadasında Köprülü sadrazamlar için değerli olan siyasal bir rol de oynayabilirdi. [Hz.] Muhammed'in soyundan olup Hicaz'ı, Arabistan yarımadasının batı kıyısını Osmanlılar adına yöneten Mekke şerifine Şeyhülharem göz kulak olabilirdi. Mekke şerifliğine talip olanlar arasındaki çatışmalar Osmanlı tarihinde epeyce yaygındı ve sık sık Yemen yollarında Osmanlı birliklerinin ya da 1636'da Zeydi

Şii imam Osmanlıları Yemen'den çıkarttıktan sonra hac kervanlarını koruyan birliklerin başını bu çatışmalar derde soktu. Şeyhülharem, şerif adayları arasında barışa ve genel olarak Haremeyn'de istikrara katkıda bulunabilirse, Haremeyn vakıflarının ve imparatorluk hazinesinin yanı sıra hacca da faydası olacaktı. Şeyhülharemin, darüssaade ağasının ve reformcu Köprülülerin gündemleri bu konuda buluşmaktaydı.

MEDİNE VE MISIR AYANIYLA İLİŞKİLER

Medine'ye atanmak, Beşir Ağa'nın, zengin ve nüfuzlu bölgesel ve uzak mesafe tüccarları da dâhil olmak üzere, Medine'nin yerel ayanının safına katılmasına olanak sağlamıştır. Şeyhülharem olarak, Medine'de görev yeri Mescid-i Nebevî'den tamamen ayrı büyük bir konağı olmuştur. Aslında Medine'de Mescid-i Nebevî'de görevli bu kadar çok hadım ağanın varlığı, Kahire'deki sürgün harem ağaları mahallesine benzer bir hadım ağa mahallesinin oluşmasıyla sonuçlandı. Medine'nin hadım ağaları mahallesi, Mescid-i Nebevî külliyesinin ana kapılarından birinin hemen yanındaydı ve şeyhülharemin konağı da mahallenin girişinde bulunuyordu.

Beşir'in Medine'de bulunması, aynı zamanda, hacca hâkim olan Mısır ümeralarıyla, özellikle bey rütbesi taşıyan hac emiriyle (*emirü'l-hac*) ve Kahire'den Mekke ve Medine'ye giden kervanı korumakla sorumlu Yeniçeri ağalarıyla bağlarını da güçlendirmiş olmalıdır. 1715'e gelindiğinde bu ağalar, Zülfikarî hizbinin içinden çıkan yeni bir ailenin mensuplarıydı; bu, geç on yedinci yüzyılda Beşir Ağa'nın hamisi şeyhülbeled İsmail Bey ve kayınpederiyle birlikte Mısır'a egemen olan Yeniçeri ağasının kurduğu Kazdağlı hanesiydi. Kazdağlılar, Mısır'ın liman gümrüklerine ve Kızıldeniz'den gemi nakliyatına hâkimiyetle birlikte hac üzerindeki denetimlerinden de yararlanarak, on altıncı yüz-

yılda Mısır'a ve Osmanlı İmparatorluğuna giren Yemen kahvesi ticaretinden büyük bir servet biriktirdi. Mısır'da sürgün edilmiş darüssaade ağaları büyük yatırım yapacak kadar bu ticarete ilgi göstermiş gibi göründüklerine göre, Beşir Ağa'nın da şeyhülharemliği sırasında hac yolu üzerindeki kahve taşımacılığından çıkar sağladığını varsaymak mantık dışı değildir.

Bu bağlamda 1730'larda Kazdağlı ailesinin bir liderinin mal varlığının dökümü epeyce ilginçtir. Bu adam, Mısır'ın Yeniçeri Ocağında önde gelen bir ağa oldu ve 1736'da hac emiri olarak atandı. Kahire'nin doğusunda, kervanın Sina'ya gitmek üzere konakladığı Birket'ül-hac'da, bir tür solunum krizi geçirdi –anlatılanlara göre, o yılın başında efendisinin öldürülmesine tanık olmanın şokundan dolayı– ve öldü. Valinin kalemiyesi onun terekesini hazırlandı ve Kahire'nin şeriat mahkemesi arşivinde bu tereke saklandı. Terekeye göre, bu Kazdağlı liderin yandaşları arasında bir "harem ağası Beşir" de varmış. Bu Beşir'in, bu Kazdağlı lider önem kazanmadan önce darüssaade ağalığına terfi etmiş olan bizim Beşir olması olası değildir; bu nedenle Beşir adlı başka bir harem ağasına, belki 1752'de göreve gelen, üç yıl sonra Kahire'ye çekilen ve orada seçkinler semti olarak Birket'ül-fîl'in yerini alan Özbekiye'de bir konak sahibi olmuş gibi görünen Beşir adlı üçüncü bir darüssaade ağasına işaret ediyor olmalı. Bu Kazdağlı liderin terekesinde yer alması, yeni ortaya çıkan bir Kazdağlı stratejisini, aslında Mısır'ın bir bütün olarak önde gelen ümerasının, genel olarak sarayla ve özel olarak darüssaade ağası vekiliyle iyi ilişkiler geliştirmek için bir darüssaade ağasına hâmilik yapma stratejisini yansıtıyor olabilir. Bu tereke, Kazdağlı liderin Kızıldeniz kahve ticaretine yoğun yatırım yaptığını da gösteriyor; "öteki" Beşir Ağa da dâhil olmak üzere, tâbileri de bu ticaretten yararlanmış olmalı. Harem ağalarının bu aileye yakınlığının bir yararı da bu ticari kârlar olabilir.

7
TOPKAPI SARAYI HAREMİNİN BAŞ HADIM AĞASI

Beşir Ağa, baş hadım ağalık [darüssaade] görevini üstlenmeden önce Medine'de şeyhülharemlik yapmış olan tek Osmanlı darüssaade ağasıydı. 1716'da Medine'den saraya geri çağrıldı ve darüssaade ağalığına atandı. Yaklaşık 60 yaşında olmalıydı: Darüssaade ağalığının, uzun bir saray kariyerinin zirve noktası olarak görece ileri yaşta üstlenilen bir görev olduğunu gösteren bir ayrıntı. Darüssaade ağalığından önceki kariyerinin, sürgün ve Medine'de hizmet dönemlerini içermesi de sıradışıdır.

İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Medine'den İstanbul'a dönüş için Beşir Ağa, Kahire'ye dönen hac kervanına eşlik etti ve iki ay daha Kahire'de kaldı. O yıl hacca gitmiş gibi görünüyor ve o sırada Hacı lakabını almış olabilir, ama daha önce de birkaç kez hacca gitmiş olabilir. Kahire'ye ulaştıktan sonra, imparatorluk başkentine gitmek için Nil üzerinden İskenderiye'ye gitmeliydi. O yıl hac Kasım ayında gerçekleşti ve Beşir'i darüssaade ağalığına atayan ferman, o ayın sonunda Mekke'ye ulaştı. 1717'nin başında Kahire'ye döndü ve İstanbul'a gitmek için Nisana kadar bekledi. Bu, deniz yolculuğu mevsimi sonbahar ve ilkbahar olduğu için, yerinde bir karardı. (Kahire'de kaldığı bu kısa sürede, Bölüm 5'te sözü edilen vekili Hasan Ağa, Beşir'in Birket'ül-fîl'deki konağını bir vakfa bağışladı.)

Beşir'in Mısır'dan ayrılışı ve İstanbul'a varışı, yeni bir valinin Mısır'a gelişini ya da bir sadrazamın askeri bir zaferden dö-

nüşünü kutlayan tören teşrifatlarının vesile olmamasına rağmen, belli bir teamülü olan önemli bir olaydı. Kuşkusuz, bir yanda Mısır valisi ve ümerası, diğer yanda sultan ve sadrazam, yeni darüssaade ağasının yolda olduğunun farkındaydı. Önceki yüzyılda, istikrarsız hava koşullarının yanı sıra, Roma Katolik korsanların, özellikle o sırada Venedik'in egemenliğinde olan Girit'i üs olarak kullanan Malta Şövalyelerinin saldırı riski nedeniyle, Doğu Akdeniz'den yapılan bu geçiş tehlikeliydi. Aslında Mısır'a sürgün edilen ilk darüssaade ağası, gemisi 1644'te Malta Şövalyelerinin saldırısına uğrayınca şehit olmuştu. Bu olayın, 1644'te başlayan ve Köprülü ailesinden ikinci sadrazamın 1669'da Kandiye'yi fethiyle biten yirmi beş yıllık Girit Kuşatmasını tetiklediği rivayet edilir. Bu fetih, deniz yolu geçişini, daha sonraki sürgün harem ağaları ve diğerleri için çok daha güvenli hâle getirdi.

Beşir Ağa'nın kalyonu Çanakkale Boğazından Marmara Denizine girdikten sonra, Topkapı Sarayına yakın Haliç'in, Marmara Denizinin ve İstanbul Boğazının buluştuğu Saray Burnu'nda demirleyecekti. Orada, olasılıkla aralarında alt rütbeli harem ağaları da bulunan saray görevlilerince karşılanacaktı. Uygun tören kıyafetleri içinde yaşlı harem ağası gemiden inip bir ata binecek, at sırtında bir kaç kilometre gidip saraya varacaktı.

HAREME DÖNÜŞ

Topkapı Sarayı haremi, sarayın surları içinde, kendine özgü planı, sosyal hiyerarşisi ve iç kültürü olan kapalı bir kente benziyordu. 1717'de Afrikalı hadımların, harem içindeki kadın dairelerini az çok kuşatan bir yaşam alanları ve faaliyet merkezi vardı. Burada alt rütbeli harem ağaları yatakhane benzeri koğuşlarda, darüssaade ağası ise ayrı bir dairede yaşardı. Harem ağaları, harem alanı içinde kendileri için özel olarak inşa edilen bir camide namaz kılardı.

Beşir Ağa, daha dört yıl önce biraz onur kırıcı bir biçimde sürgün edildiği saraya, adeta zaferle dönmüş olmayı tuhaf bulmuş olmalı. Mısır'dan onunla birlikte gelen ve Saray Burnunda onu karşılayan maiyetiyle çevrili Beşir Ağa, ana kapının dışında, halkın arz sunmak için toplanmasına izin verilen Birinci Avluyu, sonra iki yanında iki külahlı kule bulunan ve Babüsselam denilen ana kapıdan at sırtında geçerdi. Bundan sonra, Yeniçerilerin ve ziyarete gelen yabancı ricalin ayak basmasına izin verilen, ama halkın kabul edilmediği İkinci Avludaya geçilirdi. Sonra atı hafif sola, İkinci Avlunun batı kenarında büyük harem külliyesinin kara ağalar girişine yönelmiş olmalıdır. Bu oldukça mütevazı girişin, baltacıların kaldığı yerin girişine bitişik olması tesadüf değildi, çünkü baltacılar (bir tür kargılı piyade) geleneksel olarak darüssaade ağasına yakın saray askerleriydi.

Beşir, harem ağaları girişini geçtikten sonra, bu tür atla girilen yerler için özel olarak yapılmış bir binek taşının bulunduğu Karaağalar Avlusunda attan inmiş olmalıydı. Bu avlunun sol tarafında sıradan harem ağalarının kaldığı, üst katında bir kaç yatak odası, alt katında bir ortak salon, bir kahve odası ve birkaç oturma odası bulunan iki katlı daire vardı. Bütün blok, koridorun sonunda çini kaplı Türk işi bir mangal-sobayla ısıtılırdı. Bu dairenin bir tarafında harem ağalarının kullandığı küçük bir mescit vardı.

Harem ağaları dairesinin ötesinde, şehzadeler mektebi ve Beşir Ağa'nın sonraki otuz yıl boyunca kalacağı darüssaade ağasının dairesi vardı. Şehzadeler mektebi ile darüssaade ağasının dairesi birbiriyle yakından bağlantılıydı; çünkü darüssaade ağası, harem kadınlarının yanı sıra şehzadelerin ilk eğitimini de denetlemekteydi. Bir şehzade 5 yaşına basınca, harem kısmının arka tarafında, Bölüm 4'te belirtildiği gibi, erken on yedinci yüzyıldan beri şehzadelerin oturduğu "Kafesten", darüssaade ağasının dairesinin yanındaki mektebe getirilir ve sultanın seçtiği bir laladan ders alırdı. Şehzade 11 ila 13 yaşında sünnet edildikten sonra, bu

okulu bırakır ve lala-hane idarecisi karışımı bir harem ağasıyla birlikte Kafesin içinde kedi hanesine sahip olurdu. Bu şekilde Osmanlı harem ağaları, genç memlüklerin eğitimini sultanın kışlalarında denetleyen Memlük Sultanlığı hadım ağalarınkine benzer görevler üstleniyorlardı.

Beşir Ağa'nın yeni dairesi; yatak odası, abdesthane, kahve odası, tütün odası gibi küçük odalardan oluşan bir daireden oluşuyordu. Bölüm 6'da Mısır'la bağlantılı olarak belirtildiği üzere, on altıncı yüzyılda Yemen'den imparatorluğa giren ve Mısır'a sürgün edilen harem ağalarının büyük yatırım yaptığı kahveye Osmanlı toplumunun yaygın temayülü, harem ağalarında da vardı. Tütün kullanmaları da şaşırtıcı değildi. Kahvenin Yemen'den gelişinden kısa süre sonra Yeni Dünyadan gelen tütün kullanımı da aynı ölçüde yaygındı; özellikle askerler ve saray muhafızları arasında popülerdi. Muhteşem Süleyman dönemine ait minyatürler, sarayda ellerinde tütün çubuğu bulunan Yeniçeri ağalarını gösterir.

Karaağalar Avlusunda darüssaade ağası dairesinin karşısında, dört yıl önce Kıbrıs'a sürgün edilmeden önce Beşir Ağa'nın bulunduğu makam olan harem hazinedarı dairesi vardı. Onun bitişiğinde padişah musahibinin olan, harem hazinedarının hemen altında bir harem ağası görevi dairesi bulunuyordu; Beşir, 1690'ların sonunda ve müstakbel sultan [III.] Ahmed üzerinde büyük etkiye sahip olduğu on sekizinci yüzyılın ilk yıllarında çok büyük olasılıkla bu dairelerde oturmuş olmalıydı. Beşir'in uzun darüssaade ağalığı süresince, bu iki makamı onun himayesinde olanlar işgal edecekti.

Haremin gerçek girişi harem ağaları avlusunun sonundaydı ve girişin hemen ötesinde, darüssaade ağasının dairesinden çok daha geniş olan valide sultanın dairesi vardı. Beşir Ağa 1717'de saraya geri döndüğünde bu daire boş olmalı, çünkü III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah iki yıl önce ölmüştü. Dahası, Beşir'in Kıbrıs'a sürgününden beri iki darüssaade ağası gelip gitmişti.

VEZİR BELİRLEYEN

Gülnuş Emetullah'ın ölümü, Sultan III. Ahmed'in en yakın danışmanları arasında, Beşir Ağa'nın katılma fırsatı yakaladığı bir boşluk yaratmış olabilir. Artık "vezir belirleyen" kişi oldu; kendi otoritesine karşı gelmeyeceğinden emin olduğu saray görevlilerini sadrazamlık makamına bizzat seçiyordu. Beşir'in darüssaade ağası olduğu sırada sadrazam olan kişi, daha önce nişancıydı. Bu, on sekizinci yüzyılda askeri hiyerarşiden ziyade, saray bürokrasisinden yükselen sadrazamların varlığını gösteren yeni bir eğilimi temsil etmekteydi. Bu kariyer yolunu izleyen sadrazamları Beşir Ağa desteklemesine rağmen, darüssaade ağası olarak atandığı yıl bu sadrazamı görevden almak için hamle yaptı. Sonra, yakın zamanda III. Ahmed'in kızıyla evlenip damad-ı şehriyari rütbesi kazanan Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlık makamına getirilmesinde etkili oldu.

NEVŞEHİRLİ İBRAHİM PAŞA

Nevşehirli İbrahim, III. Ahmed daha şehzadeyken ona yakın büyümüştü; Ahmed 1703'te tahta çıkınca İbrahim, önce Darüssaade Ağası Küçük Abdurrahman Ağa'nın, sonra onun halefi ve 1713'te Beşir'le birlikte Kıbrıs'a sürgün edilen Uzun Süleyman Ağa'nın yazıcılığına getirildi. Bu arada İbrahim'in kendisi de birkaç yıl önce saray içi kavgaların bir sonucu olarak Edirne'ye (Bölüm 4'te belirtildiği gibi, 1703 Edirne Vakasından sonra imparatorluk idari merkezi olarak terk edildi) sürgün edilmişti. 1715'te tekrar III. Ahmed'in gözüne giren İbrahim, Güney Yunanistan'ın [Mora] Venedik'ten geri alınmasına ve Habsburglara karşı başarısız Belgrad savunmasına katıldı. 1718'de Osmanlılar ile Habsburglar arasında Pasarofça Antlaşmasına giden barış görüşmelerini kabul etmeye sultanı ikna eden oydu. Büyük ölçüde bu diplomatik başarıdan ötürü sadrazam oldu.

Nevşehirli İbrahim Paşa, Osmanlı saray kültüründe 1718'den 1730'a kadar süren ve Batı Avrupa'yla, özellikle Fransa'yla yoğun ticari ve kültürel temasın damga vurduğu Lale Devrini başlatmasıyla bilinir. Pasarofça Antlaşmasını izleyen görece barış dönemi, böyle bir teması kolaylaştırdı; bu yıllarda saraya, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın temsilciliğini yaptığı reformist bir "savaş karşıtı" parti egemendi.

Bu dönemde Nevşehirli İbrahim Paşa, büyük "Güneş Kral" XIV. Louis 1715'te öldükten sonra XV. Louis'nin yönettiği Paris'e, özel görevli bir diplomatik misyon gönderdi. Söz konusu elçi, Fransız olan her şeye müthiş ilgiyi Osmanlı saray çevrelerine sokan kişi kabul edilen bir Fransız hayranıydı. Lale Devri, adını, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından bir Osmanlı tarihçisinin rivayetine göre erken on sekizinci yüzyıl Osmanlı seçkinleri arasında, Fransa'nın Marsilya limanı üzerinden ithal edilen laleye duyulan çılgınca hevesten alır –ancak ironik bir şekilde on yedinci yüzyılda Avrupa çok büyük miktarda Osmanlı lale soğanı ithalatı yapmış ve bu, Hollanda'nın ünlü lale yetiştiriciliğinin temelini atmıştı.

On altıncı yüzyıldan beri yayılmacı Habsburglara karşı bir engel olarak Osmanlı İmparatorluğuyla iyi ilişkilerini sürdüren Fransız sarayı, Topkapı Sarayına masa saatleri, aynalar ve XV. Louis mobilyası –Osmanlı sarayına giren ilk Avrupa tarzı sandalyeler ve kanepeler– gibi lüks eşyalar gönderdi. İtalyan şehir-devletlerinde yapılan aynalar da, artık arada bir "aynalı saray" denilen saraya girmenin yolunu buldu. Aynı amaçla, özellikle III. Ahmed'in kişisel yemek odası olarak harem kısmına eklediği Yemiş Odasını süslemek için Fransız ve İtalyan sanatkârlar istihdam edildi. Bu odanın duvarları, gerçekçi yemiş resimleriyle kaplıydı. Daha birkaç yıl önce bile böyle bir üslup hayal edilemezdi. Bu arada sultan ve sadrazamı, Boğaz ve Haliç boyunca kasırlar

yaptırdı. Bu kasırlardan "Aynalıkavak Kasrı" olarak bilinen en ünlüsü, Haliç'in kuzey kıyısında hâlâ varlığını sürdürmektedir. Yine bu dönemde, Batı Anadolu'da yerel ayan da kendi konaklarını süslemek için Fransız ve en çok da İtalyan zanaatkârlar çalıştırıyordu. Kısaca Fransız ve İtalyan sanat eserleri ve döşemeleri hem Osmanlı sarayında hem de taşra seçkinleri arasında statü simgesi haline gelmişti. Sonuç olarak bu dönemde, çok sayıda Avrupa tarzı saat, harem ağalarının Topkapı Sarayı arşivlerinde saklanan tereke defterlerinde görünmeye başlamıştı.

SURNÂME

Bu ortamda III. Ahmed ve sadrazamı yeni bir saray şairleri kuşağına hâmilik yaptı. Bu arada saray ve yeni kasırlar, darüssaade ağasının ve harem kadınlarının izlediği, bazen düzenlediği akşam eğlencelerinin ve edebi meclislerin mekânıydı. 1720'de saray vakanüvisinin III. Ahmed için hazırladığı ve saray ressamının resimlediği *Surnâme*'de bu ortam yansıtılır. Bu eser, III. Ahmed'in on üç oğlundan üçünün sünnetini kutlamak için sarayın birkaç yüz metre ötesinde, ünlü Sultan Ahmed Camiine bitişik At Meydanında yapılan esnaf loncalarının gösterişli geçit törenini, havai fişek gösterilerini ve Haliç'te Aynalıkavak Kasrında yapılan diğer eğlenceleri belgeler. 1592'de III. Murad için hazırlanan *Surnâme*'den beri böyle bir eser hazırlanmamıştı. III. Ahmed'in, Osmanlı tarihinin ve edebiyatının en büyük eserlerinden bazılarının üretimine öncülük eden III. Murad'la mukayese edilmek istediği açıktı. On sekizinci yüzyıl *Surnâme*'sinde Avrupa resim tekniklerinin etkisi, özellikle kaba bir perspektif biçimi ve daha az yoğun bir renk paleti fark edilir. Birçok sahnede Avrupalı ziyaretçiler tasvir edilir; birçok minyatürde kalabalığın arkasında, başları ve yüzleri örtülü harem kadınları da gösterilir.

Dahası, *Surnâme*'de Nevşehirli İbrahim Paşa ve Beşir Ağa da resmedilir. İki varaklık bir kısım Beşir Ağa'yı, sultanın arz odasının önündeki kapıyı koruyan en yüksek rütbeli ak ağa olan Babüssaade ağasıyla birlikte sünnet alayında at sırtında gösterir. Beşir, iri yarı, ergenlikten önce hadım edilen diğerleri gibi köse bir adamdı; uzun kollu beyaz bir gömlek üzerine kürk kesimli bordo bir kaftan ve o sırada saray görevlileri arasında yaygın olan beyaz konik bir külah giymişti. Babüssaade ağası da aynı şekilde yapılıydı ve beyaz gömlek üzerine yeşil bir kaftan giymişti. Beşir Ağa beyaz bir ata, Babüssaade Ağası siyah bir ata binmişti. Aslında her iki harem ağası, ya böyle bir törendeki âdetleri ya da tasvir konusunda ressamın kendine güvenini yansıtan bir tarzda birbirini tamamlar. İki harem ağası, diğer ak ağalardan ve çeşitli ulufeli askerlerden oluşmuş gibi görünen kalabalık bir maiyetle çevrilidir.

Bu *Surnâme*'nin son varaklarının birinde üç şehzade, altı vezir tarafından (her bir şehzadenin kolunda iki vezir) sarayın Dördüncü Avlusundaki bir kasırda bulunan Sünnet Odasına götürülürken gösteriliyor; Beşir Ağa önde yürüyor ve bu kez kırmızı gömlek üzerine yeşil kaftan giymiş. Sünnet Odasında sultanın önünde eğilen sadrazamın yan tarafında, turuncu bir kaftan giymiş Afrikalı bir harem ağası daha görülüyor. Bu kişi, sultan resmi şenlikler için At Meydanına geldiğinde, at sırtında sultanın peşinden geliyor; bu durumda bir musahip, hatta belki Hacı Beşir Ağa'nın bahtsız halefi Moralı Beşir Ağa olabilir(Onun hakkında 4. ve 12. bölümlere bakınız). Önemli bir mukayese olarak on altıncı yüzyılda hazırlanan Kanuni Sultan Süleyman devrinin resmi saray vakayinamelerinde hadım ağaları özelliksiz bir anlatımla yer almalarına rağmen, on altıncı yüzyıl *Surnâme*'lerinde hadım ağaları hiç tasvir edilmez.

8
I. MAHMUD'UN SALTANATINDA BEŞİR AĞA

Lale Devri, III. Ahmed'in saltanatı ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı, 1730'da kitlesel bir askeri ayaklanma sonucu olarak aniden son buldu. Beşir Ağa, görünüşe bakılırsa bu ayaklanmadan hiç yara almadan çıktı ve III. Ahmed'in halefi Sultan I. Mahmud (h. 1730-1754) döneminde de darüssaade ağalığı yapmaya devam etti. Güç kaybetmesi bir yana, aksine sadrazamlık makamı üzerindeki hâkimiyeti güçlenmiş gibi görünüyor. Ayaklanma patlak verdiği sırada 70'li yaşlarının sonlarında 80'li yaşlarının başlarında olan Beşir Ağa, ömrünün son on altı yılını Osmanlı İmparatorluğu'nu kimin yöneteceğini belirleyerek, hatta zorla kabul ettirerek geçirdi.

PATRONA HALİL İSYANI, 1730

Sultan III. Ahmed'i tahttan indiren isyanı Patrona Halil olarak bilinen Arnavut bir levent başlattı. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde ulufeli ve ocaksız askerler, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin başlıca unsuru olmuş, "klasik" sipahilerin ve Yeniçerilerin yerini almıştı. 1669'da Girit Venediklilerden alındığından beri çeşitli türden ulufeli askerlerin vazgeçilmez olduğu, Osmanlı donanmasında bunların egemenliği aşikardı. Ne var ki 1718'de Habsburgların Belgrad'ı geri almasından sonra ve Lale Devri boyunca, Osmanlı devlet iradesine egemen olan bürokratların rehberliğindeki barışçı diplomasi, Osmanlı ordusunu görece görevsiz tutunca bu ulufeli askerlerin memnuniyetsizlikleri giderek arttı.

Bu tür koşullarda devletten ulufe almayan askerler, hatta alanlar bile, geçinmek için ek iş olarak ticaret yapmak zorundaydı. Bu askerler Fransa'yla ve diğer Avrupa devletleriyle barışçıl diplomatik ve ticari ilişkilere öfkeliydi. Bu dönemin sanatı, edebiyatı, mimarisi ve eğlencesi onlara müsrif ve hastalıklı görünmüş olmalı. İmparatorluğun şeyhülislamı, ister Roma Katolik Habsburglar ister Ortodoks Ruslar olsun, Hıristiyan düşmanlara karşı *cihad* yapmaktan yanaydı; Çar Büyük Petro ve halefleri Rus imparatorluğunu Kafkasların güneyine kadar genişlettiği için, Ruslar giderek büyüyen bir endişe kaynağıydı. Bu tavır, başkentteki ulemanın büyük çoğunluğunca da paylaşılmaktaydı. Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa bu unsurların öfkesinin odağı oldu. Sonunda, Patrona Halil olarak bilinen ulufeli levent, ocaklı askerlerin başına geçip saraya başkaldırdı. Sultanın tahttan indirilmesini ve sadrazamın idam edilmesini istediler. Nevşehirli İbrahim Paşa bu itaatsiz güruha kurban edildi ve III. Ahmed de, kardeşi II. Mustafa'nın oğlu olan yeğeni I. Mahmud lehine tahttan feragat etti.

Beşir Ağa'nın Patrona Halil isyanındaki rolünü ya da isyanın onun üzerindeki etkisini belirlemek zordur. İsyana doğrudan katılmış ve asilerin hedefi de değilmiş gibi görünüyor. Saraydaki nüfuzu ve Nevşehirli İbrahim Paşa'yı sadrazam seçmediyse bile seçilmesini onayladığı gerçeği göz önüne alındığında, isyandan hiç yara almadan çıkmış gibi görünmesi tuhaf, aslında epeyce kuşkulu görünüyor. Diğer yanda, ulemanın dostu ve Kur'an ile Peygamber [Hz.] Muhammed'in hadislerinin incelenmesini teşvik eden kişi olarak bilinirdi. Muhtemelen bu ulemanın İbrahim Paşa'nın aleyhine dönmesini görmezlikten geldi, hatta sadrazama karşı kanaatlerini yönlendirmiş de olabilir. Ayrıca o sırada yaşlıydı, 75 civarında, hatta 80 yaşlarında olabilir; ama yaş, idama karşı bir koruma değildi. Her ne olduysa, hiç zarar görmeden böyle bir sonuca ulaşmak için gerekli olan mahareti ve kıvraklığı hoş görmek zor olabilir. Bu bakımdan, Beşir Ağa'nın darüssaa-

de ağası olarak halefinin yalnızca altı yıl görevde kaldıktan sonra idam edildiğini hatırlamak yararlı olur.

I. MAHMUD (H. 1730-1754)

Beşir Ağa, Patrona Halil'in ve asi kuvvetlerinin safında almasa da hayatta kalan diğer saray görevlileriyle birlikte, isyandan sonraki sene içinde onların isteklerine uymak zorundaydı. Asiler, Haliç ve Marmara Denizi kıyısında, maktul Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında saray mensuplarının açık hava eğlenceleri düzenledikleri "eğlence mesirelerini"nı yıktırdı. Ne var ki 1731'de, muhtemelen İbrahim Paşa'nın dul karısının [III. Ahmed'in kızı] teşvikiyle, bir tür karşı-devrimden sonra I. Mahmud'un yakın çevresi asileri dizginlemek için önlemler almaya başladı. Sarayın bu yeniden canlanmasında Beşir Ağa etkili oldu. I. Mahmud üzerindeki etkisinin, III. Ahmed üzerindeki etkisinden bile çok olduğu kabul edilir. Mahmud'un genç bir şehzadeyken haremde aldığı eğitime bizzat o nezaret etmişti.

Beşir Ağa Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığına razı olmuş, hatta bunu kolaylaştırmıştı, ama Nevşehirli İbrahim'in ölümünden sora sadaret makamı üzerindeki nüfuzu mutlak hale geldi. Avrupalı gözlemciler, Beşir'in Patrona İsyanından ve Nevşehirli İbrahim'in kaderinden önemli bir ders çıkardığına inandı: Yani hiçbir sadrazama çok uzun süre güvenmemek; en iyisi nispeten sıkça sadrazam değiştirmekti. Bu yüzden isyandan sonra makama oturan ilk sadrazam yalnızca üç yıl, ondan sonraki üç halefi birer yıl sadrazamlık yaptı.[8]

8. İsyandan sonraki ilk sadrazam Silahdar Damat Mehmed Paşa 4 ay, sonraki halefleri Kabakulak İbrahim Paşa 8 ay, Topal Osman Paşa 7 ay, Hekimoğlu Ali Paşa 3,5 sene görevde kalmıştır –ed.n.

I. MAHMUD'UN ASKERİ FAALİYETLERİ

Beşir Ağa'nın dış politika tutumu bu noktaya kadar oldukça belirsiz olmuştu. Kuşkusuz Nevşehirli İbrahim Paşa'yla ve III. Ahmed sarayının barış yanlısı devlet adamlarıyla işbirliği yapmıştı, ama bunlar daha savaş yanlısı unsurlarca alaşağı edilirken Beşir zarar görmedi. Selefinden daha fazla askeri seferi olan yeni sultanın döneminde de görevine devam etti ve güçlendi.

I. Mahmud'un askeri faaliyetlerinde Beşir'in rolünün doğrudan olmadığı neredeyse kesindir; yani planlama stratejisine ya da müzakerelere katılmadı. Yine de eski bir sadrazamın terfiinde oynadığı rol, her zaman darüssaade ağasının en önemli kaygısı olan Haremeyn vakıflarının çıkarlarını korurken, aynı zamanda askeri ve diplomatik beceriler arasında bir dengeyi ödüllendirme arzusuna tanıklık eder.

Mahmud'un askeri faaliyetleri, kısmen, onun doğrudan denetiminde olmayan faktörlerin sonucuydu. Osmanlıların doğudaki geleneksel düşmanı, On iki İmamcı Şii Safevi İmparatorluğu, 1722'de Sünni Afgan istilâcılardan hakikaten öldürücü bir darbe almıştı. On yıllık bir karmaşa ve belirsizlik döneminden sonra Nadir Şah adında bir kumandan, iktidarı Afganlardan aldı ve Safeviler adına İran'ı yönettiğini iddia ederek Irak'taki Osmanlı topraklarına karşı, bugün İran Azerbaycan'ında ve Kafkasya'da, Osmanlı kuvvetleriyle çarpışmalarla saldırgan bir yayılmacı seferler başlattı. 1739'da Nadir Şah'a sunulan Osmanlı barış teklifinde,[9] İran'da uygulanan On iki İmamcı Şiiliği beşinci mezhep olarak kabul etmeyi öneriyordu; (geleneksel dört merkeze ek olarak, Giriş bölümünde tartışıldığı üzere beşinci bir mezhep) ne var ki öneri sonuçsuz kaldı.

9. Bu barış teklifi Nadir Şah tarafından yapılmıştır. Bkz. Ahmet Zeki İzgöer, Koca Ragıb Mehmed Paşa, Tahkik ve Tevfik, Kitabevi Yayınları, 2003 –ed.n.

Habsburg ve Rus cephelerindeki durum ise, aksine, daha az karmaşık ve daha az kırılgandı. Muharebe meydanında yiğitlik ile maharetli diplomasinin bir karışımı, en tatmin edici sonuçları doğurdu. 1737'de Bosna'nın kuzeyinde Banyaluka'nın Habsburglardan alınması,[10] ardından 1739'da Belgrad ve civarının Osmanlı hâkimiyetine geri verilmesiyle sonuçlanan ve Osmanlılara batı cephesinde kırk yıl sürecek bir barış kazandıran antlaşma, Osmanlılar için aşikâr bir başarıydı. Banyaluka'yı geri alan [kuşatmasını kaldıran] ve barış antlaşmasının mimarlarından biri, Patrona Halil sonrası ilk sadrazam, Girit'te beş yıllık bir sürgünden yeni dönen Hekimoğlu Ali Paşa'ydı.[11] Hekimoğlu Ali'nin sadrazam atanmasında, sürgününde ve aktif hizmete geri çağrılmasında Beşir Ağa'nın etkili olduğu neredeyse kesindir.

Balkanlar'daki dikkat çeken askeri ve diplomatik başarılarından sonra Hekimoğlu Ali Paşa Kahire'ye gitti; orada iki yıl (1739-1741) Mısır valiliği yaptıktan sonra, 1742'de altı aylığına tekrar sadrazamlığa çağrıldı. Beşir Ağa'nın ölümünden sekiz yıl kadar sonra, 1754'te tekrar Mısır'a atandı, iki yıl hizmet etti.[12]

Hekimoğlu Ali'nin iki kez Mısır'a gönderilmesi, özellikle Beşir Ağa'nın Haremeyn vakıflarına gelir toplamakla ilgili kaygıları göz önüne alındığında anlamlıdır. Zamanın Mısırlı bir vakanüvisi, Hekimoğlu Ali'nin Mısır'a vali olarak ilk atanmasını, 1737'de Banyaluka'nın surları dibinde ordugah kurarken gördüğü bir rüyaya bağlar: Mısırlı dört tasavvuf tarikatın kurucusu ona rüyada görünüp Mısır'a gitmeye razı olursa kenti geri alacağı-

10. Banyaluka zaten Osmanlı idaresinden çıkmamış 1737'de Avusturya birliklerince kuşatılmış ancak kuşatma başarısız olmuştur –ed.n.

11. Hekimoğlu Ali Paşa, Patrona sonrası ilk değil, dördüncü sadrazamdır. Hekimoğlu Ali Paşa'nın Girit sürgünü bir yıldan kısa sürmüştür –ed.n.

12. Hekimoğlu Ali Paşa'nın ilk Mısır valiliği bir yıl kadar sürmüştür. 1742'de ikinci sadaret dönemi ise 17 ay kadar sürmüştür. Hekimoğlu'nun ikinci Mısır valiliği 1755'te olmuş, toplam 7-8 ay kadar sürmüştür –ed.n.

na söz vermiş. Aynı vakanüvisin iddiasına göre, Hekimoğlu Ali 1739'da, Habsburglarla hassas antlaşma imzaladıktan aylar sonra Kahire kalesine yerleşince, Kahire'nin toplanan ümeraya bir ayaklanmayı bastırmak ya da insanları öldürmek için değil, Mısır'ın her şeyden önce Haremeyn vakıflarına borçlu olduğu gelirlerin teslimini sağlamak için burada olduğunu duyurdu. Onun bu konuşması büyük ses getirmiş olmalı, çünkü daha üç yıl önce, Haremeyn vakıflarını yerel müfettişlerinin, Mısır'ın önde gelen kumandanları ve beylerinin olması tesadüf değildi. O zamanki valinin isteği üzerine suikastla öldürülmüştü. Bu durum, ölenlerin mallarına hazinenin el koymasına ve vakıfların idaresine yeni simaların atanmasına yol açtı.

1730'larda ve 1740'larda bu tür taktikler yaygındı; o yıllarda Mısır'ın belli başlı gelir kaynakları üzerindeki egemenliklerini pekiştirmeye çalışan Kazdağlı ailesinin liderleri, gelirlerini çoğu kez hazine-i hümayundan ve Haremeyn'den saklamaktaydı. Bölüm 6'da belirtildiği gibi, Kazdağlı hanesi, geç on yedinci yüzyılda, Beşir Ağa'nın hamisi olduğu düşünülen İsmail Bey'le birlikte Mısır'a egemen olan bir Yeniçeri ağası tarafından kurulmuştu. Bu hane, on sekizinci yüzyılın ilk yıllarında Mısır'ın Yeniçeri Ocağına hâkimdi ve 1730'larda Mısır'da en nüfuzlu hane olmaya hazırdı. Ne var ki suikast planları, Osmanlı valisinin, Kazdağlılar ile onlara karşı koymaya çalışan haneler arasındaki gelir ve makam mücadelesine katılmış gibi göründüğü karışık bir duruma yol açtı. Hekimoğlu Ali Paşa, en azından bu vakanüvisin rivayetine göre, bu tür hane çatışmalarının ötesine geçti.

1754'e gelindiğinde rakip haneler yenilmiş ve Kazdağlıların Mısır üzerindeki denetimi neredeyse mutlaklaşmıştı. Hekimoğlu Ali Paşa ikinci kez Kahire'ye geldiğinde yeni bir gerçeklikle karşılaştı. Yine de biraz önce sözü edilen vakayinamede, muzafferane makama çıkış sahnesi tekrarlanır. Bu vakanüvise göre, Hekimoğlu Ali, gerekli gelirleri Haremeyn'e gönderen ve düzgün çalışan bir eyalet yönetimiyle bütünleştirildi. İki kez Mısır valisi olarak

atanması, Beşir Ağa'nın ve halefinin Mısır hakkındaki gündemini açıkça yansıtır.

Hekimoğlu Ali Paşa'nın deneyimi, I. Mahmud döneminde Beşir Ağa'nın derin siyasal nüfuzunun en canlı göstergesidir. Sadrazam olarak halefi (iddiaya göre okuma yazma bilmeyen yeteneksiz bir devlet adamı), Beşir Ağa'nın 1746'da ölümüyle mahvoldu. Yaşlı harem ağası yalnızca sadareti kontrol etmekle kalmadı; aynı zamanda, daha önce ve o sırada bu makamda oturanları, Mısır ve Haremeyn konusunda kendi gündemine uygun yönlendirdi. Aynı zamanda darüssaade ağası dar görüşlü olmakla, takıntılı bir biçimde Haremeyn vakıflarına odaklanmakla suçlanamaz, gerçi bu vakıflar onun öncelikli derdiydi. Hekimoğlu Ali Paşa'yı desteklemesi, Osmanlı İmparatorluğunun jeopolitik çıkarları konusunda daha geniş bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir. Jeopolitik alanda, I. Mahmud döneminin savaşçı koşullarına Ağa ödün verirken, aynı zamanda mümkün oldukça III. Ahmed'in eski "barış partisi"nin diplomatik gündemini de sürdürdü.

9
BEŞİR AĞA VE ARAP EYALETLERİ

HAC KERVANI VE ŞAM VALİLİĞİ

On sekizinci yüzyılın ilk yarısı, Osmanlı İmparatorluğunun Arap eyaletlerinde, özellikle Kahire ve Mısır'da Haremeyn'e yönelik hizmetlerin, hac kervanının komutasıyla birlikte, çekişmeli konular haline geldiği bir zamandı. Her iki kent Mekke ve Medine'ye yılda bir hac kervanı gönderiyordu. 1708'de Şam beylerbeyi, Şam hac kervanının hac emiri (*emirü'l-hac*) olarak hizmet etmeye, yani yılın çoğunu ya kervanla birlikte yolculuk yapmakla ya da kervanın yola çıkma hazırlıklarını ve mal tedariğini denetlemekle geçirmeye başladı. Valinin yokluğunda vilayeti yönetmek için Şam'da kalan vekili, alışılmadık ölçüde büyük bir önem kazandı. Diğer yandan, yeni görevler, beylerbeyinin yalnızca bugünkü Suriye'de değil, aynı zamanda Lübnan, Filistin ve bugün Ürdün olan bölgeyi de içine alan Şam Eyaletinin tamamında Osmanlı hâkimiyetinin görünür temsilcisi haline gelmesine yol açtı.

AZMZÂDELER

1720 ile 1770 arasında Şam valiliği ile ona bağlı Lübnan'da Trablusgarp ve Sayda, Suriye'nin kuzeyinde Halep sancakbeyliklerine Azmzâde ailesi egemendi. Azmzâdeler Şam ve civarına derin kök salmış Arap, Sünni Müslüman bir aileydi.[13] Osman-

13. Azmzâdelerin aslen konya kökenli Türk bir aileden geldiği hakkında bkz. Ali Karaca, "Azmzâdeler", *DİA*, c. 4, 1991, s. 350 –ed.n.

lılar 1516'da Suriye'yi fethettiklerinde, bölgeye zaten iyice yerleşmişlerdi ve Memlük Sultanlığı adına yöneticilik yapıyorlardı. Aileden biri on yedinci yüzyılda Osmanlı hizmetine girdi ve kendisine timar verildi. Daha sonraki kuşaklar askeri-idari komuta zincirinde daha yükseldi ve 1720'lerde valilik yapmaya başladı. Azmzâde valiler bölgeyi tanıyordu ve hac yolu boyunca kervanı tehdit edebilecek Türkmen ve bedevi kabilelerle de ilişkiler kurmuşlardı.

Azmzâdeler, Beşir Ağa'nın rızası ya da en azından hoşgörüsü olmadan beylerbeyi olamazdı. Görevde kaldığı sürenin son on yılı hariç, Beşir Ağa'nın rızasını almayı başardılar. Son on yılında Beşir, Şamlı rakip bir ayana destek verdi: Suriye'nin batısından bir dokumacının torunu olan Fethi Efendi. Fethi'nin babası, bütün Şam Eyaletinin defterdarı olmuştu. Fethi'nin kendisi de 1736'da aynı görevi üstlendi; aslında *Efendi* unvanı, Osmanlı kalemiyesinin bir mensubu olduğunu gösterir. Yeni makamını kullanıp Azmzâdeleri yerinden etmek için bir hamle başlattı. 1743'te Azmzâde valilerden birinin ölümü, Fethi'ye defterdar olarak onun mallarını müsadere etme fırsatı verdi. Bir devlet memuru ölünce başvurulan standart Osmanlı uygulama buydu; yine de Fethi'nin bu işi şevkle yapması, Azmzâdeleri ve destekçilerini kızdırdı. Merhum valinin yerine başka bir Azmzâde atanınca, Fethi daha da açık bir biçimde yeni valiyi indirip yerine geçmek için birtakım hucümlar yapmaya başladı. 1746'da Beşir Ağa'nın ölümüyle çabaları akim kaldı; Azmzâde vali İstanbul'daki bağlantılarını kullanarak Fethi'nin yolsuzluktan idamını sağlayabildi.

Beşir'in ölümünü izleyen yıllarda, saraydaki üst düzey görevlilerin, hac kervanının güvenliğini sağlamada Azmzâdelerin ne kadar değerli olduğunu anlamalarına neden olan bir olay gerçekleşti. 1757'de Hüseyin b. Mekki adlı bir şahıs, zamanın darüssaade ağası [Ebukof] Ahmed Ağa üzerindeki nüfuzunu kullanarak Şam valiliğini aldı. Ne var ki Azmzâdelerin bölgesel aşi-

retlerle kurduğu bağlantılara o sahip değildi. Dolayısıyla 1757'de yola çıkan kervan, Arabistan yarımadasının batısında bedevilerin saldırısına uğradı ve yağmalandı; yüzlerce hacı öldürüldü, diğerleri esir alındı. Hüseyin b. Mekki kurtulup Şam'a dönmeyi başardı, ama gözden düştü ve ertesi yıl valilikten azledildi. Halefi, Sabık bir Azmzâde valinin eski Gürcü memlükü ya da seçkin kölesiydi.

MISIR'A KARŞI SURİYE

Şam valisinin *emirü'l-hac* sorumluluğunu üstlenmesine yol açan idari değişiklik, Suriye kervanını Haremeyn yolunda daha görünür ve seçkin yaptı. Dahası vali, artık bizzat kervanın başında olduğu için, yola çıkış ve varış tesrifatı daha büyük ve daha ihtişamlı oldu. Bu durum hâlâ bir sancakbeyinin başında bulunduğu Mısır kervanıyla bir çekişmeye yol açan özelliklerdendi. Şam ve Mısır *emirü'l-hac*ları arasındaki rekabet 1760'larda, Mısır hac kervanının emiri Ali Bey, yukarıda sözü edilen Azmzâdelerin eski memlükünün başında bulunduğu Şam kervanını açıkça gölgede bırakmaya çalışınca doruğa ulaştı. Azmzâde ailesinin yerel eğitimli memlükü olmasına rağmen Osmanlı merkezi otoritesi tarafından Şam eyaletinin valisi yapılan Suriyeli mevkidaşının aksine, Ali Bey meşru kanallarla Mısır valiliğini elde edemedi. Ali Bey'in 1768'de Osmanlı sultanına açıkça başkaldırmasının nedeni kısmen bu kariyer beklendisindeki hüsran olabilir. Aynı şekilde, Beşir Ağa'nın görev süresince şu ya da bu Mısır ümerasının İstanbul'a isyan edip etmeyeceği konusunda sürekli bir beklentinin oluşmasında da bir ölçüde etkili olmuş olabilir. 1720'lerde Venedik elçisi, Kasımî hizbinin iki rakip liderinden birinin, Mısır'ı Osmanlı topraklarından ayıracağından güçlü bir biçimde kuşkulanmaktaydı.

İVAZ BEY OĞLU İSMAİL BEY

Beşir Ağa'nın –rakip Zülfikarî hizbi karşısında– Mısır'da Kasımî hizbinin mensuplarını desteklemesi alışkanlık olmamasına rağmen, 1720'lerde istemeyerek de olsa Kasımî bir lideri desteklemiş gibi görünüyor. 1720'lerin başı, Mısır'da Kasımî hizbinin iki rakip kolunun, Haremeyn vakıflarına bağışlanan köylerin denetimi için birbiriyle çekiştiği ve Zülfikarî hizbinin fazla karışmadığı oldukça anormal bir dönemdi. (Zülfikarîlerin karışmamasının nedeni, Bölüm 5'te açıklanan 1711 "iç savaşından" sonra Zülfikarî nüfuzunun, sancakbeyliğinden çok Yeniçeri ocağına yoğunlaşması olabilir; sancakbeyleri, köylere Yeniçeri ağalarından daha kolay ulaşabiliyorlardı.) Bu yüzden Beşir Ağa, İvaz Bey oğlu İsmail Bey ile Çerkes Mehmed Bey'in başını çektiği iki rakip Kasımî kolu arasında bir seçim yapmak zorunda kaldı. Beşir Ağa, İsmail Bey'e destek vermiş gibi görünüyor; bu tercihin nedeni belli değil, ama darüssaade ağasının Mısır'da farklı bir aileyle çok daha doğrudan bağlantılı olmasıyla ilgili olabilir.

CELFÎ HANESİ

Celfî hanesi olarak bilinen bu hane, Mısır'ın Yedi Ocak zabitanı arasından, Yeniçeri ocağından sonra en büyük ikinci ocak olan Azeban Ocağına egemen olmuş; Bölüm 6 ve 8'de belirtildiği gibi, erken on sekizinci yüzyılda Mısır siyasetinde bir güç haline gelen Kazdağlı ailesinin bir ortağı işlevi görecekti. Beşir Ağa'nın memlüklerinden, Azeban Ocağında yüksek rütbeli bir ağaymış gibi görünen Mehmed, kendi memlükü ve biraz daha düşük rütbeli bir ağa olan Hasan'ı Nil deltasındaki Sencelf köyünden ümeradan birinin kızıyla evlendirince Celfî ailesi oluştu –Celfî sıfatı buradan kaynaklanır. (Mısırlı Kıptîlerin eski dilinden türeyen köy isimleri, çoğu kez isimle birlikte kullanılmayan ve "Aziz" sözcüğünün eşdeğeri olan *sen* ya da *send* öneki içeriyordu.) Beşir

Ağa'nın memlükü Mehmed, İstanbul ile bağlantılı ocaklarından birinin mensubu olabilir; imparatorluk başkentinden bu tür seçkin askerlerin, Mısır'ın ocaklarına komutan olarak atanması on sekizinci yüzyıl başına kadar ender değildi. 1711 tarihli bir arşiv belgesinde Hasan'a yapılan doğrulanabilir bir atfa göre bir yargıda bulunmak gerekirse, Beşir'in, 1713'te Mısır'daki kısa süreli sürgününden önce Mehmed, Mısır'a zaten yerleşmişti.

Hasan, öldüğü yıl olan 1712 içinde Haremeyn'e vakfedilen bir Yukarı Mısır köyü konusunda, İvaz oğlu İsmail Bey ile Zülfikarî bir emir arasındaki anlaşmazlığı çözdü. İsmail Bey, köyü Zülfikarî'den almak üzereyken, Hasan el-Celfî müdahale edip kendisi sağ olduğu sürece köyün gelirini paylaşmaya razı olmalarını sağladı. İsmail Bey, açıkçası, Hasan'ın emrindeki silahlı kuvvetin yanı sıra otoritesine duyduğu saygıdan ötürü de anlaşmaya razı oldu.

Bunun karşılığında Hasan el-Celfî, Ali adlı bir memlük edinecekti; Ali, hane kurmada ve Azeban Ocağı ağası olarak onu aşacaktı. Ali daha Azeban Ocağında düşük rütbeli bir ağayken, hamisine hazinedar olarak hizmet etti: hazinedarlıktan darüssaade ağalığına terfi eden darüssaade ağalarının kariyer yoluyla çarpıcı bir paralellik. Ali 1738'de, Mısır valisinin (Azmzâde hanedanının Mısır'ı yöneten tek üyesi) kışkırtmasıyla öldürüldü. Öldürülmesi, bu dönemde Mısır valilerine özgü bir biçimde, servetlerini imparatorluk hazinesine kazandırmak için Mısır'ın üst düzey yöneticilerini ortadan kaldırma komplosunun bir parçasıydı.

Bununla birlikte, Ali'nin öldürülmesi Celfî nüfuzuna son vermedi; Ali'nin memlükü Rıdvan, Azeban Ocağını denetimine aldı ve Kazdağlı hanesinin o zamanki lideri, Yeniçeri Ocağına egemen olan İbrahim'le ortaklık kurdu. Bu ortalık askeri değil, daha çok ticariydi: Liman gümrüklerini Kazdağlılar kontrol ettiği ve kahve ticaretine onlar yatırım yaptığı için İbrahim'in eline geçen Yemen kahvesi ticaretinden elde edilen kârın üçte birini Rıdvan Celfî aldı.

Bu servetle Rıdvan Celfî, o sırada Kahire'nin kuzeybatısında seçkin bir semt olan Özbekiye Gölünün kıyısında büyük bir konak yaptırdı ve gölün kıyısında gece eğlencelerine destek olduğu gibi, bir edebiyat meclisine de hamilik etti. Rıdvan'ın kabaca 1748-1754 arası parlak dönemi, birçok bakımdan Lale Devrini andıran bir seçkin kültürünün doruğuna işaret eder. Ne var ki ortağı Kazdağlı İbrahim'in 1754'te ölümünden sonra Rıdvan, İbrahim'in himaye ettiği eski bir Kazdağlı liderin oğlunun saldırısına uğradı ve öldürüldü. Ondan sonra Celfî ailesi on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar Kazdağlılara tâbi bir aile olarak varlığını sürdürdü.

Elbette Rıdvan Celfî'nin kültürel hamiliği, ailesinin Beşir Ağa'yla tarihsel bağlarına atfedilemez. Bununla birlikte, Mısır'ın siyasal kültüründe Celfî ailesinin özel rolü, darüssaade ağasıyla bağlantılarıyla ilişkili olabilir. Tarihsel olarak darüssaade ağaları Mısır'da memlük ve başka tâbiler edinmiş olmalarına rağmen, bunlar hiçbir zaman çok nüfuzlu, kendi kendini sürdürebilen haneler kuramadılar. Bölüm 4'te belirtildiği gibi, 1687'de Kahire'ye sürgün edildikten sonra Mısır siyasetinde en aktif darüssaade ağası olan Yusuf Ağa bile, 1700 civarında öldükten sonra geride çok az ünlü tâbi bıraktı. Bu bakımdan Beşir, dolaylı da olsa, yalnızca bir yüzyılın dörtte üçünde varlığını sürdürmekle kalmayıp Mısır'ın ekonomisinde, siyasal kültüründe ve kültürel yaşamında merkezi bir rol üstlenen bir hane kurmasıyla, sürgün ya da diğer darüssaade ağaları arasında benzersizdi.

Diğer yanda Celfî hanesi, başka bir haneye, özellikle Kazdağlılara tâbi bir rol oynamış gibi görünüyor. Dahası, birbirini izleyen Celfî liderlerin üstlendiği aracılık rolü çarpıcıdır. Peş peşe Hasan, Ali ve Rıdvan on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Yukarı Mısır kasaba ve köylerinin iltizamıyla ilgili anlaşmazlıkları çözmek için müdahalede bulundu. Bu yerlerin tümü Haremeyn vakıflarına bağışlanmamasına rağmen Celfîler, gelirlerin Mekke ve Medine'nin bakımına gitmesini sağlayarak vakfedilen köy ve kasabaların statüsünü korumayı üstlenmiş olabilir.

BEŞİR AĞA'NIN ÖLÜMÜNÜN MISIR'DAKİ ETKİLERİ

Beşir Ağa'nın 1746'da ölümü, Celfî hanesini doğrudan etkilemiş gibi görünmüyor. Ne var ki diğer iki Mısırlı hane için vahim sonuçları oldu: Zülfikarîlerin Akdeniz'in Dimyat limanı gümrüğünü kontrol eden müttefikleri Dimyatlılar ve 1710'ların sonunda Zülfikarî hizbi içinde oluşan ve 1740'larda Kazdağlıların potansiyel bir rakibi olarak ortaya çıkan Katamış hanesinin ortaya çıkması.

Beşir Ağa'nın vârisleri olmadığı için, mülkünün vakıflara bağışlanmayan kısmını imparatorluk hazinesi müsadere edebilirdi. Bu hareket bütün imparatorlukta bir el koyma girişimleri dalgası başlattı; çünkü Beşir Ağa'nın fiilen her vilayette tâbileri ve mülkleri vardı. Mısır'daki vekili Osman Ağa, Haremeyn vakıflarına vakfedilen köylerden kalan tahıl ve geliri istemeye kalkıştı. Bu köyler Katamış ailesinin iki liderinin ve onların Mısır defterdarı işlevi gören müttefiki bir Dimyatlının elindeydi. (Mısırlı bir vakanüvisin aktardığı –ya da uydurduğuna göre– gergin bir anda Osman Ağa, İbrahim Bey Katamış'a tahılı teslim etmezse asi süvarilerin ne yiyeceğini sordu. Anlatılana göre, İbrahim, "Askerler b.kumu yiyebilir!" yanıtını verdi (Timurtaşi, y. 1755, s. 528). Katamış ve Dimyatlı ümeranın tahıldan inatla vazgeçmemesi, Osmanlı valisinin Katamış liderini öldürtme ve kalan Dimyatlıları da Mısır'dan sürme yetkisi veren bir ferman istemesine yol açtı. Bu eylemler, Mısır'da siyasal güç olarak Katamış ve Dimyatlı hanelerini ortadan kaldırdı. Kısacası, çok uzaktaki İstanbul'da darüssaade ağasının ölümünün dolaylı bir sonucu olarak Mısırlı iki büyük hane söndü.

OSMAN AĞA, "HAREMİN VEKİLİ"

Osman Ağa, Beşir Ağa'nın ve olasılıkla tüm darüssaade ağalarının vekilleri veya aracıları arasında en iyi belgelenmiş vekilidir. Mısır vakayinamelerinde ona yapılan göndermelerden ve Mısır'daki faaliyetleriyle ilgili arşiv kayıtlarından, Osman Ağa'nın

Beşir'in Mısır'daki daimi temsilcisi olduğu ve bu görevin, muhtemelen kurumsallaştığı anlaşılıyor, ama ne zaman kurumsallaştığı belli değil. Başka bir deyişle, Haremeyn vakıflarının işlerinin yanı sıra darüssaade ağasının işlerini de takip etmek için Mısır'da oturan bir "harem vekili" her zaman vardı. Bu görevli, kuşkusuz, Kahire'de oturan eski darüssaade ağalarıyla iş yapıyordu. İkametgâhı, tahminen, sürgün edilen darüssaade ağalarınınkiyle aynı mahalledeydi. Bu yer geç on yedi ve erken on sekizinci yüzyılda Kahire kalesinin batısında Birket'ül-fîl olarak bilinen gölün etrafına ve on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Özbekiye Gölü etrafında olmalıydı. Osman'ın konağı olasılıkla Özbekiye'de, zamanın Kazdağlı liderlerin evlerinin ve daha sonraki başka bir Beşir Ağa'nın evinin yakınındaydı. Aslında Osman, bir noktada Kahire'ye sürgün edilmeyi bekleyen, görev başında ölen çok az sayıdaki darüssaade ağasından biri olacağını bilmeyen Hacı Beşir'e Özbekiye'de bir ev temin etmekten sorumlu olmuş olabilir.

Osman Ağa'nın kimliğine gelince; Bölüm 5'te tartışılan daha önceki vekil Hasan Ağa gibi, Mısır'ın asker ocaklarının birinde ağaymış gibi görünüyor. İstanbul dışında yazılmış bir vakayinamesinde onun hakkında epeyce bilgi verir. Arapça "kısa" ve daha sonra "kılıç babası" lakabıyla bilinen Osman, 1740'larda Mısır'ın en güçlü kodamanı olan Rıdvan Celfî'nin ortağı Kazdağlı İbrahim'in bir tâbisiymiş gibi görünüyor. İbrahim'in teşvikiyle zamanın Mısır valisi, Osman'ı, valilik divanıyla en yakından ilişkili asker ocağının ağası yaptı. Kısa süre sonra Kazdağlı İbrahim, Osman'ı, beyliğe terfi ettirdi ve Yukarı Mısır'da, her yıl Mısır hac kervanının Haremeyn'e taşıdığı tahılın ana kaynağı olan tahıl zengini Circe sancağının beyi yaptı. Osman Ağa bu makamı kazanmak için, o makamda oturanı, yukarıda sözü edilen Katamış ailesinin bir mensubunu öldürmek zorundaydı ve bunu Kazdağlı İbrahim'in, valinin de onayıyla, tüm Katamış ailesine açtığı savaşın bir parçası olarak yaptı.

Bölüm 5'te belirtildiği üzere, vekil, çoğu kez hamisinin alım satım işlerini yürüten ticari bir temsilci gibi görünür. Beşir Ağa'yı mahkemelerde de temsil etmesine rağmen, Osman Ağa'nın görevleri ağırlıklı olarak bu kategoriye giriyormuş gibi görünüyor. İşinin can alıcı bir özelliği şuydu: Beşir Ağa darüssaade ağalığı makamındayken, dolayısıyla İstanbul'dayken, Osman Ağa Kahire'de görece bağımsız hareket etti. Bu bakımdan, çok geniş anlamıyla Beşir'in bir vekiliydi. Yalnızca bir ev ya da köle satın almaya ya da bir çeşme yaptırmaya değil; yukarıda İbrahim Bey'in Katamış'la çatışmasında gördüğümüz gibi, Haremeyn vakıf gelirlerinin idaresine müdaheleye de yetkiliydi.

Ayrıca Osman Ağa gibi bir vekilin vicdanında tüm bunlara ek olarak Haremeyn vakıflarının çıkarları olmalıydı. Kuşkusuz "harem vekili" her şeyden önce, Haremeyn'e vakfedilen gelirlerin ve tahılın toplanıp Kahire'ye teslim edilmesini, sonra yıllık hac kervanıyla birlikte Mekke ve Medine'ye gitmesini sağlamak için atanırdı. Bu yüzden hac emiri, mültezimler (özellikle Yukarı Mısır'ın tahıl zengini yörelerin) ve hac yolunu koruyan Yeniçeriler de dâhil olmak üzere, Mısır ümerasını yakından tanımak zorundaydı. Yol üzerindeki bedevi kabilelerin reisleriyle de tanışık olmalıydı ve onlara, hac kervanına saldırmak yerine korumaya teşvik eden hediyeler verilmesini sağlamada etkili olmuş olabilir. Bu arada Arabistan yarımadasında, Osmanlılar adına Mekke'yi yöneten Şerif ve Medine'de Mescid-i Nebevî'yi koruyan hadım ağaları ve onların başı şeyhülharemi de tanırdı.

Nihayetinde, Beşir Ağa ölünce mülkünü toparlamak da vekile düştü. Vârisleri olmadığı için, bunu yapmak, Haremeyn vakıflarına borçlu olunan gelirlerin ve tahılın hesabını vermek demekti. Böyle bir iş yıllarca sürebilirdi ve kuşkusuz "harem vekili"nin en meşakkatli ve en çok zaman alan meşgalesiydi.

10
BEŞİR AĞA'NIN KÜTÜPHANELERİ VE VAKIFLARI

Beşir Ağa'nın uzun kariyeri boyunca kurduğu vakıfları tanımadan onun yaşamını değerlendirmeyi bitiremeyiz. Bunlar, İstanbul'da ve Arap vilayetlerinde çok sayıda kütüphanenin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında sayısız cami, medrese ve çeşmeler olarak şekillenmiştir. Bu girişimler, yalnızca onları başlatan kişinin yaygın nüfuzuna tanıklık etmekle kalmaz, onun entelektüel tercihlerine ve dinsel eğilimlerine, Osmanlı merkezi otoritesinin dinsel ve kültürel gündeminin şekillenmesine yardım eden ve destek veren bir Osmanlı olarak benlik duygusuna ilişkin can alıcı ipuçları da verir.

KÜTÜPHANELER

Beşir Ağa'nın kendi beğenileri ve eğilimleri, Sultan III. Ahmed ve Sultan I. Mahmud saraylarındaki entelektüel üretimi kuşkusuz etkilemiştir. Birçok darüssaade ağası gibi, o da çeşitli konularda çok sayıda kitap topladı. Böyle bir koleksiyonun başlangıç noktası, harem ağalarının eğitim gördüğü ve ak ağaların denetlediği Enderunun müfredatıydı. Enderun müfredatının merkezinde, Osmanlıların resmi mezhebi olan Hanefi mezhebine göre İslam fıkhı ve ilahiyatı ile Farsça şiir kitapları ve *Tevârih-i Âl-i Osman* başlığında cisimleşen Osmanlı tarihi anlatıları vardı. Bu yüzden bu okulda yetişen saray görevlileri, hem entelektüel hem de seçkin olurdu.

Osmanlı sarayı hadımları, birçok imparatorluğun saray hadımları gibi, yüksek saray kültürünün geliştirilmesinde ve korunmasında kişisel bir payları olduğunu hissederlerdi. Belki de bu yüzden birçoğu kitap koleksiyoncusu ve finansörü oldu. Mısır'a sürgün edilen harem ağaları, kütüphanelerini beraberinde götürürdü. 1600'lerin sonunda Kahire'de ölen geç on yedinci yüzyıl darüssaade ağası Abbas Ağa'nın (görev süresi 1667-1671) terekesi, ortaçağda Orta Asya'da hazırlanan Hanefi ilahiyat klasiklerinden, *Tevarih-i Âl-i Osman*'a ve klasik Farsça şiir derlemelerine, tıp üzerine bir esere, tasavvufi zikir derlemelerine ve evliya tezkirelerine kadar uzanan yirmi dört kitaplık bir liste içerir. Abbas Ağa değerli tezhipli Kur'an yazmaları da topladı; Kur'an koleksiyonu, Kahire'deki uzmanlarca iyi biliniyormuş gibi görünüyor. Bu yüzden 1697 tarihli bir ferman Mısır valisinden, yazma koleksiyonun müsaderesine çabalamaktan vazgeçmesini ister. Hanefi fıkhına göre, kitap koleksiyonlarını vakfetmek caizdi; pahalı el yazmalarına yatırım yapmanın çekiciliği bundan kaynaklanır.

III. Ahmed devrinde, kütüphaneler sarayın ilgi odağı olmuştu. 1719'da bizzat Sultanın kendisi, Topkapı Sarayının Üçüncü Avlusunda, arz odasının hemen arkasında ve var olan saray kütüphanesinin birkaç metre ötesinde yeni bir kütüphane kurdu. (Bu kütüphanenin düşüncesinin Beşir Ağa'dan gelmiş olabileceğine dair bazı iddalar vardır.) Bölüm 7'de konu edilen ve Lale Devri olarak bilinen kültürel canlanma ve Avrupa'yla kültürel temas dönemi (1718-1730), matbaanın Osmanlı topraklarına girişine, dolayısıyla çok sayıda fıkıh ve ilahiyat eserinin yanı sıra,[14] ilk resmi Osmanlı saray vakanüvisinin eserinin matbaada basılmasına tanık oldu. Avrupa'yla daha fazla temas, sultanın ve sadrazamın yazma ve matbu Avrupa kitapları edinmesini, yeni şiir kitaplarının hazırlanmasını ve 7. Bölümde bahsedilen yeni bir *Surnâme*'nin hazırlanmasını da teşvik etti. On altıncı yüzyı-

---

14. Müteferrika matbaasında herhangi fıkıh ve ilahiyat eseri basılmamıştır –ed.n.

la ait sayısız risale ve vakayiname on sekizinci yüzyılda istinsah edildi, bu durum Osmanlı kalemiye sınıfının bu eserlere yenilenen ilgisini gösteren bir durumdur. Tarihçi Norman Itzkowitz'in "paşa olan efendi" dediği kişiler –yani askeriyeden değil, Osmanlı bürokrasisinden gelen vezirler ve diğer üst düzey memurlar– bu yeni kitap sevgi dalgasına iştirak etmiş olabilir.

Beşir Ağa, on sekizinci yüzyılın büyük kitapseverlerinden biriydi. Onun ya da başka bir darüssaade ağasının kitaplara ilgisinin entelektüel değil, salt mali nitelikte olduğuna inanmak için hiçbir neden yoktur. Hacı Beşir Ağa'nın halefi Moralı Beşir Ağa'nın (görev süresi 1746-1752) yakın tanıdığı olan Fransız tüccar Jean-Claude Flachat, Moralı Beşir'in her gün kütüphanesinde saatlerce kitap okuduğunu anlatır. Harem hazinedarıyken Moralı Beşir'in amiri olan Hacı Beşir'in de kuşkusuz benzer zevkleri vardı. On yedinci yüzyıl darüssaade ağası Abbas Ağa'nın koleksiyonu gibi, Hacı Beşir'in koleksiyonu da Hanefi fıkıh ve kelâm eserlerinin yanı sıra Osmanlıca, Farsça ve Arapça tarih ve edebiyat kitaplarıyla zengin bir koleksiyondu.

Beşir Ağa'nın Topkapı Sarayının yakınında yaptırdığı caminin ibadet yerinin sağında, görünüşe göre kütüphanesinin en azından bir kısmını barındıran uzun, dar bir oda vardır. 1735'te, kentin en büyük kabristanının bulunduğu Bizans surlarının dışında Eyüp'te ayrı bir bina yapıldı. Daha küçük olan bu koleksiyon, kuşkusuz çoğunluğu Hanefi olmak üzere kelâm eserlerinden oluşmaktaydı. 1743'te, III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah'ın İstanbul'un ünlü Ayasofya Camii kütüphanesine bağışladığı kitapların eklenmesiyle zenginleşti. Bugün, Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonra bu iki koleksiyondan kalan kitaplar, iki özel tasnif halinde Süleymaniye Kütüphanesinde tutulmaktadır: camide tutulan kitapları içeren Beşir Ağa tasnifi ve Eyüp'teki kütüphanede tutulan Beşir Ağa Eyüp tasnifi.

BEŞİR AĞA'NIN SARAY DIŞINDAKİ KÜTÜPHANESİNİN MEVCUDU

Saraya yakın Beşir Ağa Camiinin ibadet yerine bitişik odada toplanan kitapların bir kataloğu, 1885'te Osmanlıca yayımlandı. Listelenen 690 eserin (iki kopya ve çok-ciltli eserler de sayılırsa 1007 cilt kitap) büyük çoğunluğu, olasılıkla Beşir tarafından şahsen toplandı ve açıkçası bu kadar çok kitap standart kütüphane düzenine göre raflara dikey sıralar halinde yerleştirilirse bu küçük odaya konulamaz gibi gözükse de konulmuştu. Bu oda bir tür kitap deposu işlevi görmüş olabilir; bugün İstanbul'da yazma eser kütüphanelerinde olduğu gibi, bilgili bir hafızulkütüb ya da cami görevlisi istenen kitabı gidip oradan alıp getirebilirdi. Bu durum, kitapların ibadet yerinin hemen yanı başına konulmasının nedenini de açıklayabilir: Değerli eşyalar böylesine kutsal bir yerde daha güvendeydi. Sekizinci yüzyılda Emevi halifelerin merkezi hazinesinin Şam Emevi Camiinin avlusuna konulmasının ve Medine'de Mescid-i Nebevî hazinesinin, yalnızca türbedar hadım ağalarının gitmesine izin verilen sandukasına giden dehlize konulmasının nedeni de buydu.

On dokuzuncu yüzyıl dökümünde listelenen 1007 kitabın birkaçı Beşir Ağa'nın ölümünden sonra eklenmiş olabilir, ama çok büyük bölümü onun kişisel seçimiydi ve bu da, onun entelektüel formasyonu ve eğilimleri hakkında bir fikir verir. Basılı kataloğu hazırlayan Osmanlı memurları, kitapları dört Kur'an'la başlayan yirmi kategoriye ayırmış:

Kur'an tefsiri: 75 Cilt
Hadis: 105 Cilt
Fıkıh usulu: 21 Cilt
Fıkıh: 105 Cilt
Fetva: 26 Cilt
Tasavvuf: 48 Cilt
Kelâm: 30 Cilt

Adab: 6 Cilt
Mantık: 4 Cilt
İlm-i nücum ve kehanet: 19 Cilt
Tarih: 58 Cilt
Tıp: 20 Cilt
"Edebiyat" (şiir dâhil): 35 Cilt
Belagat: 25 Cilt
Sarf: 32 Cilt
Nahiv: 7 Cilt
Arapça: 30 Cilt
Mecmualar: 33 Cilt
Risale mecmuaları: 324 Cilt.

On dokuzuncu yüzyıl kâtipleri kitapların fiziksel görünümünü de not etmiş; buna göre, kitapların çoğu altın varaktan alt-başlıklarla süslüydü, kıymetli deri ciltliydi vb. Anlaşılan Beşir Ağa nadir, kıymetli örneklerin koleksiyoncusuydu; ayrıca çok çeşitli konulara da ilgi göstermekteydi.

FIKIH VE KELÂM

On yedinci yüzyıl harem ağası Abbas Ağa'nın kütüphanesiyle bariz bir karşıtlık içinde Beşir'in kütüphanesinde yalnızca dört yazma Kur'an vardır. Kuşkusuz başlangıçta daha fazla vardı, ama bunlar çok sayıda öğrencisi için sürekli Kur'an yazmalarına ihtiyaç duyan Kahire'deki Ezher Üniversitesine miras bıraktığı kitaplar arasında olabilir. Yoksa Beşir Ağa'nın kütüphanesi, Giriş bölümünde belirtildiği gibi, resmi Osmanlı mezhebi olan Hanefi mezhebine göre Kur'an tefsirleri, fıkıh ve kelâm eserleri koleksiyonuyla Abbas Ağa'nın kütüphanesine benzer. Bu eserlerin arasında, ortaçağda Orta Asya'da hazırlanan tür klasikleri vardı. Bununla birlikte, Beşir Ağa'nın koleksiyonu on yedinci yüzyıldaki dini gelişmelerin farkında olunduğunu gösterir. 1630 ile 1680'ler arasında İstanbul'da etkili olan ve Kadızadeli hareke-

ti olarak bilinen mutassıp, tasavvuf-karşıtı dinsel eğilimle ilişkili birkaç temel metne sahipmiş gibi görünüyor. Kütüphanesinde, Batı Anadolu'da bir taşra kasabasından bir on altıncı yüzyıl kadısının *Risalesinin* birkaç nüshası vardır; bu eser, Kadızadelilerin bir kurucu metni sayılıyordu. Ayrıca 1660 ve 1670'lerde Kadızadeli hareketini yöneten ve Sultan IV. Mehmed'in ruhani rehberi olan vaizin bir öğrencisinin hazırladığı bir Kur'an tefsirine de sahipti; bu Kadızadeli lideri, 1666'da Yahudi Sabatay Sevi'yi Müslüman olmaya ikna etmişti. Beşir'in tefsir eserleri arasında, Kadı Beyzâvî olarak bilinen ve hazırladığı Kur'an tefsirleri mecmuası Osmanlı İmparatorluğu'nda olağanüstü etkili olan İranlı fakih ve müfessirin eserleri özellikle çoktu. Hadis mecmuaları arasında, Mısırlı Hanefi ve Şafii fakihlerin Osmanlı dönemi mecmuaları çoğunluktaydı. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında çeşitli Osmanlı vilayetlerinde aktif olan fakihlerin fetvaları da burada toplanır.

TASAVVUF

Abbas Ağa gibi ve Kadızadeli eserlere sahip olmasına rağmen Beşir Ağa, tasavvufa da ilgi duymuş gibi görünüyor; büyük on birinci yüzyıl Sünni kelâmcısı Gazzali'nin (ö. 1111) ve Allah'ın yaratılan her şeyde var olduğunu öne süren öğretisi yüzünden Sünni din adamlarınca panteizmle suçlanan tartışmalı Endülüslü mutasavvıf İbnü'l-Arabi'nin (ö. 1240) çok sayıda tasavvufi eserine sahip olması bunu gösterir. Koleksiyonda, "Semazen dervişlerin" yolunun kurucusu Mevlâna Celaleddin Rûmi'nin (ö. 1273) *Mesnevi*'sinin iki Farsça el yazması da dâhil olmak üzere, ortaçağın ünlü Arap ve İranlı mutasavvıflarının eserleri de vardır. Koleksiyon, Osmanlı döneminin ünlü mutasavvıflarının hem Osmanlıca hem de Arapça yazdığı risaleler ve mesnevilerle de övülür. Çeşitli tarikatlardan mutasavvıfların eserlerinin varlığı dikkate değerdir ve Beşir Ağa'nın, yukarıda belirtilen belirli bir tarikatı görünür tercihine rağmen, tasavvufa genel ilgisini gösterir.

BİLİMLER

Beşir'in koleksiyonunda müspet ve doğa bilimlerinin kesinlikle mütevazı temsili, dini ilimler ve tasavvuf konusunda kitapların zenginliğiyle çarpıcı bir karşıtlık içindedir. Kütüphanesinin on dokuzuncu yüzyılda hazırlanan basılı kataloğu "Aristoteles'in Sekiz Kitabı"nın Arapça bir çevirisini listeler; bu, standart bir Aristoteles eserleri derlemesi olabilir. Ayrıca on beşinci yüzyılda yazılmış bir Orta Asya astronomi yıllığı, on üçüncü yüzyılda ünlü bir İranlı filozofun yazdığı bir coğrafya eseri ve modern-öncesi pek çok sarayda büyük önemi olan astroloji üzerine birkaç eser bulunmaktadır. Falcılık ve muskalar üzerine kitaplar, "halk" biliminin daha gerçekçi biçimlerine çağdaş bir ilgiyi gösterir.

Diğer yanda Abbas Ağa'nın kütüphanesi gibi, Beşir'inki de hatırı sayılır miktarda tıp eseri içermekteydi; muhtemelen hadımlar yaşlandıkça karşılaştıkları çeşitli rahatsızlıklar, nedeniyle tıpla ilgilenmek, darüssaade ağaları için norm olmuş olabilir. Beşir'in koleksiyonu, ünlü Müslüman filozof İbn Sina'nın (ö. 1037) *el-Kānûn fi't-tıbb*'ının birkaç kopyası dolayısıyla da dikkate değerdir; bu eser on dokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa'da bile kullanıldı.

TARİH

Beşir Ağa'nın tarih kitapları ya da daha doğrusu kronik koleksiyonu, Osmanlı tarih yazımından ve ilgili türlerde eserlerden haberdar olduğunu gösterir. 1632'de Kahire'de ya da civarında ölen on yedinci yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin on cildine sahipti; Beşir Ağa yazmaları, eksiksiz olarak günümüze ulaşan üç takımdan birini içerir. Araştırmacılar, Evliya Çelebi'nin eserini İstanbul'a ilk getirenin Beşir olduğuna dair bir spekülasyon yaparlar. Bu yazmalar 1745'te Beşir'in ölümünden kısa süre önce istinsah edilmiş olabilir. On yedinci yüzyıl ortasında çalışan resmi saray vakanüvisinin hazırladığı

Naima Tarihi versiyonuna, aynı yazarın ve *Siyer* eserine, on yedinci yüzyıl hazerfeni Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) denizcilik tarihi eserine sahipti.

İslam öncesi İran şahlarının onuncu yüzyılda kaleme alınan destanının bir el yazması ve bugünkü İran'nın doğusu ile Kuzeybatı Afganistan'ın kuzeybatısındaki hükümdarlarının on birinci yüzyılda yazılan tarihi, ortaçağ İran tarihine ve edebiyatına aşinalığı gösterir. Osmanlılar 1517'de fethetmeden önce Mısır, Suriye ve Haremeyn'i yöneten Memlük Sultanlığının tarihi, Memlük dönemi vakanüvislerinin yazdıklarıyla temsil edilir. Bu arada, "Çerkes Devletinin Başlangıcı" üzerine bir risale de, Memlük Sultanlığına Kafkas Dağlarında Çerkesya bölgesinden gelen hükümdarların egemen olduğu geç on dördüncü yüzyılda başlayan bu döneme ilginin işaretidir. Mekke ve Medine üzerine, hac üzerine, Kâbe'yi tavaf etmek üzerine, Peygamber'in doğumu üzerine, Medine'de Peygamber'in ve ashabının türbelerini ziyaret etmek üzerine çok sayıda eser, darüssaade ağasının Haremeyn'le benzersiz ilişkisini gösterir. Ayrıca Medine'de şeyhülharem Mehmed Ağa'nın Kâbe'nin üzerini törenle örtmesinin Arapça bir tarihi de vardır.

"EDEBİYAT" VE DİL

Geniş "edebiyat" kategorisi içinde ortaçağın efsanevi İranlı şairlerinin eserleri ve yukarıda sözü edilen Kâtip Çelebi'nin Kadızadeliler ile nüfuzlu bir tasavvuf tarikatının liderleri arasındaki karşılaşma da dâhil olmak üzere, on yedinci yüzyıl İstanbul'unda tartışılan çeşitli dinsel konuları ele alan *Mîzânü'l-hak* adlı eserini içerir. Çoğu Arapça olmak üzere, sarf ve nahiv üzerine çok sayıda eser Beşir Ağa'nın, Kur'an'ın ve Peygamber'in dili olarak Arapçaya büyük saygı duyduğunu ve Arapça öğrenmeye çabaladığını gösterir.

MECMUALAR

Beşir Ağa'nın kütüphanesinde temsil edilen sıradışı parçalar arasında, rüya tabirleri üzerine bir eser de vardır. İki risale, Osmanlı'nın merkezi toprakları, özellikle payitaht ile darüssaade ağasının kariyerine başladığı ve genelde bitirdiği Mısır arasındaki kültürel karşılaşmayı anlatır. "Hanefilerin Şafiileri Taklidi Üzerine" adlı bir risale, Şafii ve Hanefi mezhebi arasındaki tarihsel çekişmeye imada bulunur. Ortaçağda İran'da iki mezhep birbirine karşıt hiziplere dönüştü ve çatışmaları, kentleri harabeye çevirdi. Osmanlı dönemine gelindiğinde düşmanlığın yoğunluğu çok azalmıştı; yine de Hanefiliğin resmi Osmanlı mezhebi olması nedeniyle, Şafii mezhebinin tarihsel olarak egemen olduğu ve Hanefi mezhebinin çok az temsil edildiği Mısır'da Şafii fakihlerle gerilim neredeyse kaçınılmazdı.

"Şia Gibi Sahte Mezheplerin İzahı" başlıklı başka bir risale, Şii Safevi hanedanı 1722'de Sünni Afgan istilâcılara boyun eğdikten sonra bile İran'la devam eden gerilimleri yansıtır. Bölüm 8'de belirtildiği gibi, Nadir Şah adlı bir kumandan, 1730'larda Afganlardan iktidarı almış ve Safeviler adına hüküm sürdüğünü iddia ederek Osmanlı topraklarına karşı yayılmacı bir sefer başlatmıştı. 1739'da Nadir Şah'a önerilen barış şartlarından biri, İran'da uygulanan On iki İmamcı Şiiliği beşinci mezhep olarak kabul etmekti.

Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Lale Devrinin başında Fransa'ya gönderdiği elçinin saldırısına uğrayan tütün içme pratiğini –harem ağalarının da müptelası olduğu bilinen– savunan "Tütün İçmenin Kanunları" [Tütünün hürmeti hakkında risale] üzerine bir risale de vardır.

YENİ BİR ON SEKİZİNCİ YÜZYIL MÜFREDATI MI?

Beşir Ağa'nın eklektik koleksiyonu, erken on sekizinci yüzyılda harem ağalarının, dolayısıyla tüm saray görevlilerinin entelektüel oluşumuna ilişkin önemli ipuçları verir. Bu oluşumun temelini oluşturan müfredat; ortaçağda Orta Asya'da hazırlanan Hanefi

fıkhının ufuk açıcı eserlerinin, klasik ortaçağ İran şiiri derlemelerinin ve Osmanlı haneden tarihinin ilk versiyonlarının yer aldığı "klasik" Osmanlı saray müfredatına dayanıyordu; bunlara, on yedinci yüzyılın en hararetli tartışılan dinsel anlaşmazlık konularını ele alanlar da dâhil olmak üzere, daha yakın zamanın ilahiyat ve tarih eserleri de eklendi. Erken on sekizinci yüzyıl Osmanlı kalemiyesi arasında gözlemlediğimiz kütüphanelere ve kitap toplamaya dair derin ilgi, kendi başına entelektüel gayretin kanıtı olmayabilir, ama yakın zaman ve güncel din tartışmalarına ilgileri, özellikle on altıncı yüzyıldan sonra Osmanlı entelektüel yaşamının durağan olduğunu öne süren geleneksel argümanın doğru olmadığını gösterir. Bu arada bu tür kütüphanelerde bulunan on altıncı yüzyıl sonrası eserlerin çeşitliliği ve genişliği bu dönemde Osmanlı ilahiyatçıların, entelektüellerin ve edebiyatçıların üretkenliğine tanıklık eder; bu eserlerden çoğunun doğrudan Osmanlı dönemi konularıyla uğraşması, on altıncı yüzyıl sonrası Osmanlı entelektüel ürünlerin özgünlükten uzak ve eskilerin türevi olduğuna dair standart iddiayı kuşkulu hale getirir.

Bu arada, payitaht ile Haremeyn arasındaki aracı ve İstanbul'da ağırlıklı olan Hanefi mezhebi ile Mısır'da yaygın olan Şafii mezhebinin mukayesesini ele alan eserler, Beşir Ağa gibi harem ağalarının koleksiyonlarına özgüydü. Beşir'in kütüphanesi birçok bakımdan, onun hem Osmanlı başkentinde hem de Osmanlı Arap vilayetlerindeki deneyimlerinden etkilenen melez bir entelektüel oluşumu yansıtır.

DİĞER KÜTÜPHANELER

Beşir Ağa'nın bütün kitapları İstanbul'da kalmadı. Medine'de esas olarak ilahiyat eserlerinden oluşan bir kütüphane kurdu, Bağdat'ta –birkaç yıl önce Safevi Nadir Şah'tan son anda kurtulan– bir kitap vakfına bağışta bulundu ve kitap koleksiyonunun

bir kısmını da Kahire'de Ezher Üniversitesinde Türklerin yatılı okuluna miras bıraktı. On sekizinci yüzyılda her Osmanlı kentinde olduğu gibi, Osmanlı Kahire'sinde de dini ve şer'i eğitimin yazmalara dayandığını (matbaa yeni gelmiş olmasına rağmen) hatırlarsak, bu mirasın önemini takdir etmeye başlayabiliriz. Ezher'in Hanefi mezhebine uyan okulları, çoğu Mısır dışında üretilmiş olan Hanefi klasiklerin yeni nüshalarına sürekli ihtiyaç duymuş olmalı. Bu eserleri, Mısır'a sürgün edilen birçok harem ağasıyla birlikte Beşir Ağa tedarik etmiş olmalı. Bu eserler, Osmanlı kalemiyesinin ve eyalet ümerasının Hanefi olma eğiliminde, ama Şafii ve Maliki mezheplerin ağırlıkta olduğu Mısır'da Hanefiliği ayakta tutmasında etkili oldular. Geç on yedinci yüzyılda yeni bir makam olan Şeyhü'l-Ezher makamı ortaya çıktı ve önce Malikiler, 1788'den sonra Şafiiler tarafından bu makam tekelleştirildi. Bugüne kadar hiçbir Hanefi bu makama gelmedi; 1798'de Fransızlar Mısır'ı istilâ ettiğinde Şeyhü'l-Ezher, [Hz.] Muhammed'in soyundan seyyidlerin başında bulunan nakibüleşrafla birlikte, Mısır'da en nüfuzlu dinsel makamlardan biriydi. O sırada nakibüleşraflık Kahire'nin önde gelen iki seyyid ailesince üstlenilmişti ve her iki aile de Şafiiydi; artık İstanbul'dan gelen ve Türkçe konuşan Hanefilerin özel alanı olmaktan çıkmıştı.

VAKIFLAR

Otuz yıllık darüssaade ağalığı süresince Beşir Ağa, Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında vakıf kurdu ve/veya hayratlar yaptırdı. Burada Topkapı Sarayı külliyesinin içinde yaptırdığı mescide; Topkapı Sarayına yakın bir yerde yaptırdığı külliyesine; Eyüp mezarlığında bulunan bir darülhadise; Kahire'de bir çeşmenin üstündeki Kur'an mektebine; Beşir Ağa'yla bağlantılı medreselere, özellikle Kahire'deki I. Mahmud medresesine ve çeşitli çeşmelere odaklanıyorum.

TOPKAPI SARAYINDAKİ MESCİT

Harem duvarlarının hemen dışında, Topkapı Sarayının İkinci Avlusunun batı tarafında Beşir Ağa, 1730'larda bir mescit yaptırdı. Gerekli serveti olan herkes günlük ibadet için bir mescit yaptırabilirdi; Cuma namazlarının kılındığı büyük bir camiyi ise yalnızca bir imparatorluk memuru yaptırabilirdi. Beşir'in mescidi, harem külliyesinin içinde sıradan harem ağalarının kullandığı mescitten tamamen ayrıydı. N. M. Penzer, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında müzeye dönüştürüldüğü şekliyle sarayı inceleyen kitabı *The Harem*'de, Beşir'in mescidini bir harabe olarak tasvir eder. Ama mescit 1940'larda restore edildi. Beşir'in külliyesi gibi, mescidi de barok üslupla kırmızı tuğla ve beyaz taştan yapılmıştır.

TOPKAPI SARAYI YAKININDAKİ KÜLLİYE

Böyle bir külliye tipik olarak bir medrese, Cuma namazı kılınacak kadar büyük bir cami ve genellikle de bir tekkeden oluşurdu. Topkapı Sarayının batısında, bugün Cağaloğlu olarak bilinen semtte bulunan [Soğukçeşme] Beşir Ağa külliyesinde, bu üç unsurun yanı sıra bir kütüphane, bir kitap deposu ve bir sebil de vardı. Barok üslupla kırmızı tuğla ve beyaz taştan yapılan küçücük bir külliyedir; bu bakımdan III. Ahmed'in annesi ve Beşir'in bir süre müttefiki Gülnuş Emetullah'ın Üsküdar'da yaptırdığı camiye benzer. Son yıllarda cami ve önündeki uzun avlu restore edildi. Caminin içinde ibadet yerinin güney kenarında çift kanatlı bir kapı vardır ve üzerindeki küçük bir metal levhada Arapça "İçinde kitap var" yazılıdır. Kapının arkasındaki uzun, dar oda restore edilmemiş ve ibadet yeriyle çarpıcı bir karşıtlık içindedir; perişan bir durumdadır, içinde toz ve dökülmüş sıva dışında bir şey yoktur. Yukarıda açıklanan 1007 kitabın buraya konulduğunu tahmin ediyoruz.

Avlunun güneyinde bulunan medresenin öğrenciler için on iki hücresi vardır. Külliyenin arkasında biraz ayrı duran tek-

keyi, 1990'larda Doğu Trakya'dan gelen Müslüman muhacirleri destekleyen bir vakıf kullandı. İnşa edildiği 1745 ile Osmanlıların 1820'lerde giriştiği Batılılaşma reformları arasında tekke hem erkek hem de kadınlar için derviş hücreleri, bir mutfak, bir imarethane ve tevhidhaneden oluşmaktaydı. Hem Beşir Ağa'nın hem onun on yedinci yüzyıldaki selefi Abbas Ağa'nın kütüphanesinde bulunan ünlü mutasavvıfların yazma eserlerinin gösterdiği gibi, tasavvuf eğilimi harem ağaları arasında epeyce yaygınmış gibi görünüyor. Dahası bu, Beşir Ağa'nın yaptırdığı tek tekke değildi.

1820'lerin Batılılaşma reformlarından sonra tekke, muhafazakâr Nakşibendi tarikatı tarafından kullanılmasına rağmen, Beşir'in hangi tarikata bağlı olduğu belli değildir. Bununla birlikte, İstanbul'un bir işçi mahallesinde ünlü bir Halveti şeyhinin türbesine eklediği bir kitabeden, Beşir Ağa'nın sağ olduğu sırada Osmanlı'nın hem merkez topraklarında hem de Arap vilayetlerinde oldukça yaygın olan Halvetilerle bağları olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Aslında Kahire'de Halvetiler, Beşir Ağa'nın ömrünün sonuna doğru eşi görülmemiş bir canlılık ve nüfuz dönemine giriyordu; o sırada Ezher Üniversitesine bağlı olan pek çok âlim, aynı zamanda önde gelen birer Halvetiydi. Kolları birbirinden bağımsız ve oldukça yaygın olan Halveti tarikatı, Osmanlı'nın merkezi topraklarını Arap topraklarıyla birleştirdiğinden, darüssaade ağaları için özellikle idealdi. Diğer yanda, yakındaki caminin kitap deposunda bulunan yazmalar arasında, çeşitli tarikatlardan yazarların eserleri vardır. Darüssaade ağası, on sekizinci yüzyılda birçok Müslüman âlimin yaptığı gibi, birkaç tarikata girmiş ya da en azından birçoğunun ayinine katılmış olabilir.

Beşir Ağa külliyesinin kuzeydoğu köşesinde, iyi korunmamış bir sebil vardır –bu tür külliyelerin dış köşelerinde bulunan bu tür sebillerin çoğu gibi, bu sebil de bir büfe olarak kullanılmaktadır. Restore edilen caminin de çalışır durumda olan bir şadırvanı vardır. Güneydoğu köşesinde, kütüphanenin arka

duvarına bitişik, üstü örtülü bir tür merdiven boşluğu, külliyeye bir tür arka giriş işlevi görür. Beşir Ağa'nın kendisi bu yolu kullanmış olabilir.

EYÜP'TEKİ DARÜLHADİS

Eyüp, İstanbul'un Bizans surlarının dışında bir semttir; Beşir Ağa ve diğer birçok Osmanlı memurunun medfun olduğu büyük mezarlık semte hâkimdir. Yukarıda değinildiği gibi, Beşir buraya bir kütüphane vakfetti. Görünüşe bakılırsa Beşir bir darülhadis de kurmuş. Bu okul, kuşkusuz, Beşir Ağa'nın teolojik eserler kütüphanesinden yararlanmıştır. Bu okuldan bir iz kalmamış; orada yetişen öğrenciler hakkında da hiçbir şey bilmiyoruz.

KAHİRE'DE SEBİLKÜTTAB

Bölüm 5'te değinildiği gibi, Beşir Ağa'nın Kahire'deki sebilküttabı, vekili Hasan Ağa'nın gözetimi altında inşa edildi. Bu tür yapılar Kahire'de zaten biliniyordu. Son dönem Memlük sultanları, sebilküttabları kendi mimari temelleriyle birleştirmişti; erken on altıncı yüzyılda son Memlük sultanlarından birinin yaptırdığı kervansarayın köşesinde bunun görkemli bir örneği vardır –bu yapı Ezher'in ve Kahire'nin en ünlü çarşısının yakınındadır. On yedinci yüzyılda Mısır valileri büyük bir dini ya da ticari külliyeyle bağlantısız müstakil sebilküttablar yaptırmaya başladı. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde sebilküttab, Mısır'ın eyalet ileri gelenlerinin yaptırdığı en yaygın yapı olmuştu. Bunun bir nedeni, medresesi, mutfağı ve diğer tesisleriyle büyük bir külliye bir yana, bir camiye göre tek odalık bir Kur'an mektebi ve sebil inşa etmenin ve onu sürdürmenin çok düşük maliyetli olmasıydı. Dahası Kahire'de sebilküttablar, var olan kent yapılanmasına çok daha kolay uyar. Mimarlık tarihçisi Ülkü Bates'in gösterdiği gibi (Bates 1991, s. 142), Mısır'ın ilk Osmanlı valileri, yaptırdıkları camiler İstanbul, Edirne ve Bursa'daki benzerlerinin görsel gücüne ulaşsın diye, görece boş ve yüksek bir zemine inşaat yapmayı

tercih ederdi. Müstakil sebilküttab ise, aksine, doğaları gereği önceden var olan yapıları tamamlamaktaydı. Bu yüzden on sekizinci yüzyılın Mısırlı asi emiri Ali Bey'in (Bölüm 9'da sözü edilen) karısı Sitt Nefise'nin sebilküttabı, özgün onuncu yüzyıl Kahire kentinin güney kapısının hemen güneyinde durur ve mimari olarak kapının kendisiyle ve on beşinci yüzyılda yapılan Memlük camisiyle kaynaşır.

Beşir Ağa sebilküttabının Hamza Abdülaziz Bedr ve Daniel Crecelius'un yayınladığı vakfiyesi, bu vakfın esasları konusunda ipuçları verir. Bu belgenin belirttiğine göre, vakfa gelen gelirler Hanefi bir "fakih"e verilecekti; "fakih" terimi Arapçada hem İslam hukuku uzmanına hem de Kur'an hocasına işaret eder. Vakıf senedine göre bu hocanın Hanefi olması zorunluluğu, Şafii ve Maliki mezhebinin egemen olduğu Kahire bağlamında anlamlıdır. Bu fıkıh mezhepleri öncelikle ibadetin ayrıntıları, boşanma ve miras gibi kişisel aile sorunlarının yorumu konusunda ayrılır. Yine de Hanefilik resmi Osmanlı mezhebiydi ve haliyle imparatorluğun Avrupa vilayetlerinde, Anadolu'da ve bir ölçüde Suriye'de görünürlüğü yüksekti. Ne var ki Mısır, Şafii mezhebin doğum yeriydi; mezhebin kurucusu Kahire'de medfundu. Bu arada, Yukarı Mısır'ın sakinleri, Kuzey Afrikalılar gibi, tarihsel olarak Maliki mezhebine bağlıydı.

Son dönem Memlük sultanları Hanefiliği izlemelerine ve Hanefi âlimlere hamilik yapmalarına rağmen, Hanefiliği hiçbir zaman bir tür resmi mezhep haline getirmediler. Ama Osmanlılar, Hanefi bir baş kadı ve on sekizinci yüzyıla kadar her büyük vilayete Hanefi bir nakibüleşraf atadı. Mısır'da eyalet ümerası bile, eski Ezher Üniversitesinde ağırlıklı olarak Hanefi, özellikle Türk (Anadolulu) ve Hindistanlı (Güney Hindistanlıların Şafii olması olasıydı, ama kuzeydekiler genellikle Hanefiydi) olan yatılı medreselere yardım ettiler, hatta kurdular. Beşir Ağa kendi mektebine (*küttab*) Hanefi bir hoca atamakla, Kahire'deki Hanefi varlığını güçlendiriyordu. Daha özel olarak vakfiyesi, yetimlere

ücretsiz eğitim verilmesini şart koşar; bu şekilde, Hanefiliği, diğer mezheplerle aile bağı olmayan çocuklar için kolay ulaşılabilir hale getirdi.

Darüssaade ağası olarak Beşir Ağa'nın halefi Moralı Beşir Ağa'nın, yakındaki Sultan I. Mahmud medresesinin inşasını denetledikten sonra 1750-1751'de Beşir Ağa'nın sebilküttabının tam karşısında biraz daha ayrıntılı bir sebilküttab yaptırdığı da belirtmeye değer. Bu yüzden Kahire'nin bu kısmı, sarayın desteklediği Osmanlı Hanefiliğinin yeri olarak damgalandı.

BULGARİSTAN'DA MEDRESE

Beşir Ağa'nın eğitim vakıfları İstanbul ve Kahire'yle sınırlı değildi. Bugün Bulgaristan'ın Romanya sınırında, Tuna Nehrinin kıyısında bulunan Ziştovi'de de bir medrese kurdu. Bu medrese, doğal olarak, Osmanlı Balkanlarında temsil edilen tek mezhep olan Hanefiliğe uygun eğitim veriyordu. Bununla birlikte Beşir Ağa'nın amacı, yalnızca Osmanlı topraklarındaki Hanefi kurumların sayısını artırmak değil, aynı zamanda resmi Osmanlı Hanefiliğinin varlığını ve resmi Osmanlı dini onayını güçlendirmekti. On sekizinci yüzyılda, taşra âyânının zenginliğinin ve nüfuzunun giderek görünür ve belirleyici olduğu bir dönemde, imparatorluk ayrıcalığının hissettirilmesi simgesel olarak önemliydi.

KAHİRE'DE I. MAHMUD MEDRESESİ

Kahire'de alışılmadık ölçüde iddialı bir vakfın arkasında böyle bir gündem olabilir: Hacı Beşir'in halefi Moralı Beşir Ağa'nın gözetimi altında, 1750'de Hacı Beşir'in ve Moralı Beşir'in sebilküttablarının yakınına inşa edilen Sultan I. Mahmud medresesi. Bu üç yapı, doğudan Nil'i besleyen kanalın (bugün üstü kapatılmış) yakınındaydı; 1750'de bu semt Kahire'de yerleşim alanının en batı ucuydu ve seçkin konakların merkeziydi. Son dönem Memlük sultanların gösterişli tesislerinden beri Kahire'de hiçbir sultani medrese inşa edilmediğini düşündüğümüzde bu inşaatın önemi

daha iyi anlaşılır. Görev başında bir darüssaade ağasının, inşaatı İstanbul'dan denetlemesi de olağanüstüydü. Dahası bu dönem, Mısır'ın taşra ümerasının, özellikle giderek daha fazla öne çıkan Kazdağlıların, Ezher'e bol bağışta bulunurken cami, medrese ve tekke yaptırdığı bir dönemdi. Bu bağlamda I. Mahmud medresesi, taşra ümerasının bu anıtlarına bir karşılık gibi görünür.

Bugün var olduğu şekliyle I. Mahmud medresesi, yerel inşaatçılar tarafından siyah taştan yapılan sade ve süssüz bir binadır; onuncu yüzyılda Kahire kurulduğundan beri Mısır'da popüler olan ziggurat benzeri çatı süslemeleri ve daha sonra 1770'lerde Kazdağlı ailesinin tesisleriyle bütünleşecek gömme kemerler ön plana çıkar. Her pencerenin üstündeki I. Mahmud tuğrası ve külliyenin köşesindeki sebilküttab özellikle dikkat çekicidir. Burada sebilin geniş, yuvarlak bir cephesi vardır ve küttab ise çokgendir. Moralı Beşir'in yakındaki sebiltüttabında da açıkça görülen bu yeni üslup, Kahire'de bir örnek oluşturdu ve bu örnek ilerleyen yıllarda Kazdağlı ailesi için çalışan mimarlarca da benimsenecekti. Çok masraf edilmesine rağmen I. Mahmud medresesi entelektüel olarak özellikle etkili olmuş gibi görünmüyor; örneğin Hanefi öğrencileri kapmak için Ezher'le yarışamadı.

SEBİLLER

Son olarak Beşir Ağa, Kur'an mektepleriyle bağlantısız, yalnızca su içmek ve abdest almak için çeşmeler de yaptırdı. Bunların ikisi bugün İstanbul'un kuzeyinde, Boğaz'ın Avrupa yakasında görülebilir. Beşir Ağa'nın sağlığında buralar, İstanbul'dan ayrı köylerdi. Oranın sakinleri, büyük ölçüde Rumca konuşan Ortodoks Hıristiyanlardı. Yine de bu semtler Osmanlı sarayı mensuplarının popüler mesire yerleriydi ve Beşir herhalde bu bağlamda oralarda sebil yaptırmayı tercih etti. Abdest almak için temiz su tedarik etmek dindarca bir hareket sayılırdı ve namazdan önce abdest için akan su ısrarlarıyla diğerlerinden ayrılan Hanefiler için temiz akan su özellikle önemliydi (aslında "musluk" sözcüğünün Arap-

ça karşılığı olan *hanefiyye*, bu ısrardan kaynaklanır). Yine burada da Beşir Ağa, Osmanlı topraklarında Hanefi Müslüman varlığını vurgulayacak yapılar yapmak için vakıfları kullanıyordu.

SONUÇ

Beşir Ağa yaptığı bütün işlerde, kütüphanelerinde olduğu gibi, bütün imparatorlukta resmi Osmanlı mezhebinin varlığını güçlendirmeye adanmış sadık bir Hanefi Osmanlı olduğunu gösterdi. Aynı zamanda kurdurduğu yapılar ve topladığı kitaplar, manevi ve entelektüel bakımdan bir ölçüde karmaşık bir kişiyi açığa vuruyor: bazen [Hz.] Muhammed'e ve hadislerine sahiden sadık bir mutasavvıf; ama aynı zamanda tarihe, edebiyata ve zamanın teolojik tartışmalarına derin ilgi duyan çok-dilli bir okur. Endерunda; Kahire ve Medine'deki deneyimleriyle şekillenen Beşir Ağa, vakıfları aracılığıyla, bütün bu etkileri Osmanlı topraklarındaki dinsel ve entelektüel yaşama taşıdı.

11
BEŞİR AĞA'NIN ÖLÜMÜ VE CENAZESİ

Beşir Ağa 3 Haziran 1746'da Topkapı Sarayı haremindeki dairesinde öldü. O sırada 90'lı yaşlarındaydı ve zihininin durumu bilinmiyor. O yaşta bir hadım ağası, yaşayan bir fosile benzemiş olmalı; sesi, yaşla birlikte alışılmadık ölçüde tizleşir ve çatallaşırdı. Bölüm 3'te belirtildiği gibi, Çin kaynakları Pekin'de imparatorluk sarayının yaşlı hadımlarının "çığlık atan yaşlı bir kadın" gibi ses çıkardıklarına işaret eder. Derinin erken kırışması, hadımların yetişkinliğin başında yaşadıkları bir belirtiydi; bu yüzden Beşir öldüğü sırada gerçekten de çok kırışık olmalı. Pörsümüş görüntü ile tiz sesin bileşimi, onu ürkütücü biri yapmış olmalı. Aynı zamanda yaşlı hadımların bunadıkları da sıkça gözlenirdi; bu yüzden ömrünün son on yılında Beşir'in Haremeyn vakıflarıyla ilişkili konular bir yana, harem işlerini tam olarak kontrol edip etmediğini haklı olarak sorabiliriz. Kahire'deki vekili Osman Ağa'nın sorumlulukları, ilk bakışta göründüğünden daha ağır olmuş olabilir.

CENAZE TÖRENİ VE DEFİN

Kadim hadım ağasının ölüm haberi, ona bağlı hadım ağalarından birinin aracılığıyla Sultan I. Mahmud'un kulağına ulaşmıştır; bu kişi aynı zamanda sultanın gözdesi cariyeyi de haberdar etmiştir (sultanın validesi, II. Mustafa'nın cariyesi 1739'da ölmüştü). Cenaze merasimi resmi Henefi mezhebine göre yapılacaktı. Beşir'in bedeni ya alt rütbeli hadım ağalarınca ya da gassaller tarafından yıkanacak, bir kefene sarılacak, süslü bir tabutun içini konulup

cenaze namazı için bir camiye ve ardından da Eyüp Mezarlığında hazırladığı mezara götürülecekti. Cenaze namazı ya harem külliyesinin içindeki harem ağaları camiinde, ya külliyenin dışındaki Beşir Ağa Camiinde ya da saray surlarının dışında Beşir Ağa Külliyesindeki camide kılınmış olmalı. Burada kılınması durumunda, sultanın gözdesinin ve diğer harem kadınlarının yanı sıra harem ağalarının da katıldığı cenaze korteji, İkinci Avlunun girişindeki büyük kapıdan çıkıp sağa, camiye doğru yönelmiştir. Oradan, neredeyse kesin bir biçimde kadınların ve harem ağalarının eksildiği cenaze alayı, eski Bizans surlarındaki en yakın kapıya doğru devam ettikten sonra kapıdan çıkıp Sultan II. Mehmed'in, [Hz.] Muhammed'in sancaktarı Ebu Eyyüb el-Ensari'nin Bizanslılara karşı savaşta şehit düştüğü kabul edien yerde inşa ettirdiği Eyüp Sultan Camiine gitmiştir.

Caminin dışında, çok sayıda sultanın, saray görevlisinin, âlimin ve diğer mevki sahiplerinin medfun olduğu büyük mezarlık vardı (hâlâ vardır). Burası, Beşir'in uzun görev süresine ve hizmetlerine yaraşır itibarlı bir defin yeriydi. Burada hadım ağasının kefenli bedeni, imam şehadet getirirken tabuttan çıkarılıp başı kıbleye gelecek şekilde mezara konuldu. Kuşkusuz Fatiha da okunmuştur; daha önceki bazı Hanefi fakihler bunu onaylamamasına rağmen, Osmanlılarda o kadar yaygındı ki mezar taşlarında çoğu kez "Fatiha okundu" [Ruhuna Fatiha] yazılırdı. Definden hemen sonra mezarda merhumu sorgulayacağına inanılan iki meleğin sorularına daha iyi hazırlansın diye, Beşir'e yakın biri –belki bir tâbisi ya da halefi Moralı Beşir Ağa– naaşın kulağına Kelime-i Şehadeti fısıldamıştır. Görünüşe göre, harem ağaları bunu oldukça ciddiye alıyordu. On yedinci yüzyılda Hanefi bir fakih bu sorgu üzerine etkili bir risale hazırladı; geç on yedinci yüzyılda Kahire'de ölen darüssaade ağası Abbas Ağa'nın terekesinde, bu risalenin bir nüshası vardır. Resmi yas kırk gün –yani 13 Temmuz 1746'ya kadar– sürmüş ve ondan sonra da ek dualar okunmuştur.

Beşir Ağa'nın Eyüp mezarlığındaki türbesi, Eyüp Sultan Camii avlusunun bir köşesine bakan görece mütevazı kubbeli bir yapıdır. Türbe avlusunu bir sebil süsler. Türbenin girişindeki kitabede şunlar yazılıdır:

Aga-yı mesned-i Dârü's-sa'âde-i sâbık
Beşîr Aga-yı melek-haslet-i kerem-fermâ
Virüb sinîn-i kesîre o sadra revnak u zîb
Mekārimiyle halâyıkdan etdi celb-i du'â
Cihânın eyledi terk-i 'izz ü câhını âhir
Çü bildi bâkî değildir sa'âdet-i dünyâ
Olunca 'âzim-i râh-ı bekâ hulûsunu gör
Civâr-ı hazret-i Hâlid ki menzil oldu ana
Cenâb-ı hazret-i Hak 'afv edip cerâyimini
Makâmın eyleye firdevs ü hem-demin hûrâ
Du'â edip dedi bir bendesi ana târîh
Beşîre zîr-i livâ-i Resûl ola me'vâ
1159

Kitabenin başlıca mecazi fikri Beşir Ağa'nın yaşamını bir "menzil"de son bulan uzun bir yolculuğa benzetir. Burada kullanılan Osmanlıca sözcük, kervanların ya da orduların yürüyüş güzergâhında dinledikleri bir ara konağa işaret eder. Mezar ile menzil benzetmesi, İslami bir bağlamda çok yerindedir; çünkü mezarın, iki melek tarafından sorgulanırken ruh için bir tür dinlenme yeri işlevi gördüğü düşünülür. (Hıristiyanlık da mezarı, ruhun cennete ya da cehenneme gidiş yolunda bir ara konağa benzetir.)

Kitabedeki "Halid", bir adı da Halid olan Ebu Eyyûb el-Ensari'ye işaret eder. Gerçekten de Beşir Ağa'nın "menzili", Ebu Eyyûb'inkine çok yakındı ve kitabe, anlaşılan bu fiziksel yakınlığı büyütüp türbeyi ziyaret edenleri merhum Beşir Ağa ile çoktan merhum olan İslamın sancaktarı arasında zihinsel bir

bağ kurmaya teşvik ediyor olabilir. Ebu Eyyûb gibi, Beşir de yeni inancını tüm kalbiyle benimseyen bir mühtediydi. Ama Beşir'in taşıdığı "sancaklar" kurduğu vakıflardı ve her şeyden önce kütüphaneleriydi –bunların arasında, çok sayıda hadis derlemesi içeren Eyüp Mezarlığındaki kütüphane de vardı. Dahası bir şeyhülharem olarak Beşir, tıpkı 622'de Peygamber'i Medine'de ağırlayan Ebu Eyyûb gibi, Medine'de Peygamber'in "sahabelerinden" biri olarak çalışmıştı.

12
OSMANLI "GERİLEMESİ" IŞIĞINDA BEŞİR AĞA'NIN MİRASI

Beşir Ağa darüssaade ağalığı makamını, kendisinden önceki ve sonraki darüssaade ağalarından daha uzun süre –otuz yıl– işgal etti. Bu süre içinde diğer darüssaade ağalarından daha fazla nüfuz kullandı. Bu makamı, siyasal ve ekonomik nüfuzunun doruğuna taşıdı; darüssaade ağasını, Osmanlı şehzadelerinin eğitiminde, dolayısıyla Osmanlı sultanlarının şekillenmesinde temel güç haline getirdi. Erken on sekizinci yüzyılda sadrazam, Osmanlı İmparatorluğunun esas karar alıcısı olarak –askeri, siyasal, hatta ekonomik– sultanın yerini almıştı; yine de Beşir, sadrazamların seçiminde, korunmasında ve azlinde esas güç olarak ortaya çıktı. Kısaca Beşir Ağa, sadrazam imparatorluğun kamusal gücü olmaya devam etse bile, Osmanlı İmparatorluğunun tamamında en güçlü figür haline geldi.

MORALI BEŞİR AĞA

Hacı Beşir Ağa'yı en az dört Beşir adlı darüssaade ağasının izlemesi, onun eşi görülmemiş etkisini gösterir. Açıkçası, Beşir adı, olasılıkla iyi şans getireceği beklentisiyle popüler bir hadım ağası adı olmuştu. Ne yazık ki Beşir adı, Hacı Beşir'in halefi Moralı Beşir Ağa'yı kendi kötü kaderinden kurtarmaya yetmedi. On sekizinci yüzyılda Moralı Beşir Ağa'ya kadar darüssaade ağalarının biyografisini yazan bir Osmanlı devlet adamına göre, Moralı Beşir Ağa etrafını, Kırım yarımadasının kuzeyinde yaşayan ve kendileri memlük olmayıp başkalarına memlük kazandıran akıncı-

lar olarak bilinen Nogay Tatarı memlüklerden oluşan gerçek bir muhafız kıtasıyla kuşattı. Bu Nogay memlükler İstanbul'u kasıp kavurdu; acımasızlıkları karşısında halkın kapıldığı telaş, Moralı Beşir Ağa'nın birkaç gün Kız Kulesine hapsedildikten sonra idam edilmesine yol açtı. İdamı, asilere ve düşman savaş ağalarına uygulanana karşıt olarak, saray halkına ve sultanın benzer hizmetkârlarına uygulanan tarzda bir idam olmuştur: Halkın önünde başı vurularak ya da sıkça olduğu gibi asılarak idam edilmek yerine, gizlice boğdurulmuştur. Ne başı ne de bedeni halka gösterilmiştir. İdam edilen çok az sayıda darüssaade ağasından biri oldu; böyle bir kader gerçekten olağandışıydı ve çok utanç vericiydi. Boğaz'ın Anadolu yakasında bulunan hadım ağaları mezarlığına gömüldü.

BEŞİR DÖNEMİ SONRASINDA DARÜSSAADE AĞALARI VE SADRAZAMLAR

Moralı Beşir'in kaderi sıra dışı olmasına rağmen, Hacı Beşir'in ölümünden sonra darüssaade ağasının nüfuzuna yeni ortaya çıkan bir muhalefetin işaretiydi –eşi görülmemiş yetkilerinin kışkırttığı bir muhalefet. Hacı Beşir'in ölümünden sonraki dönemde sadrazamlar, elbette onun oluşturduğu örneğin farkındaydı ve birkaçı, bazı durumlarda darüssaade ağasına az çok açık bir biçimde karşı çıkarak bu örüntüyü bozmaya kararlaydı. Bir sadrazam ile bir darüssaade ağası arasında böyle bir çatışmanın herhalde en açık örneği, 1757'den 1763'e kadar sadrazamlık yapan Ragıb Mehmed Paşa ile darüssaade ağası Ebukof [Ebu Kuf] Ahmed Ağa (görev süresi 1754-1757) arasındaydı. Hüseyin b. Mekki'nin Şam valisi atanmasının ve daha sonra 1757'de hac kervanı felaketinin arkasında bu çekişme vardı; çünkü Hüseyin b. Mekki, Ebukof Ahmed Ağa'nın koruması altındaydı ve o zamana kadar Suriye'nin Azmzâde hanesinin tekelinde olan Şam valiliğini al-

mak için bu bağlantıyı kullanmıştı. Ragıb Mehmed Paşa, Azmzâdelerin dostu olmamasına rağmen, Ebukof Ahmed Ağa'nın ve gelecekteki darüssaade ağalarının bu tür üst düzey atamaları belirlemesini önlemeye kararlıydı. Bu olayda, Beşir Ağa'nın ölümünün Mısır vilayetinde siyasal haneler arasındaki güç dengesini değiştirdiği 1740'larda Ragıb'ın Mısır valisi olarak deneyimi, darüssaade ağasının otoritesine karşı çıkma kararını kuşkusuz etkilemiştir.

İşin garip yanı, Beşir Ağa'nın darüssaade ağası olarak uzun görev süresi ve otuz yıllık süre içinde biriktirdiği muazzam otorite, ondan sora gelen darüssaade ağalarının onu örnek alabilmelerini zorlaştırmış olabilir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Beşir'in oluşturduğu örnekle aklı başına gelen sadrazamlar, özellikle de Ragıb Mehmed Paşa, bir darüssaade ağasının en önemli atamaları ve imparatorluğun stratejisini tek taraflı belirlemesine bir daha izin vermemeye ant içmiş olabilir. Osmanlı haremi, I. Dünya Savaşından sonra imparatorluk çökene kadar çok sayıda nüfuzlu darüssaade ağası görecek olmasına rağmen, bir daha hiçbir darüssaade ağası bu kadar uzun süre görevde kalmayacak ya da iktidar üzerinde böyle bir tekele sahip olmayacaktı.

BEŞİR AĞA VE OSMANLI "GERİLEMESİ" SORUNU

Beşir Ağa, geleneksel olarak Osmanlı İmparatorluğunun "gerileme" dönemi olarak tasvir edilen bir dönemde çalıştı. Geleneksel anlatıya göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın döneminden (h. 1520-1566) sonra, Osmanlı İmparatorluğu, en azından on dokuzuncu yüzyılda Batılılaşma reformları kabul edilinceye ve bazılarına göre yirminci yüzyılın başında imparatorluk son buluncaya kadar devam eden köklü bir gerileme dönemine girdi. Genişlemenin durması ve on yedinci yüzyılda başlamak üzere, Habsburg

ve Rus imparatorluklarına toprak kaybedilmesi bu gerilemenin işaretiydi. Bu arada Osmanlı sivil ve askeri idaresinin her tarafına yolsuzluk yayıldı. Geç on altı ve erken on yedinci yüzyılda başlayan gerilemenin, şaha kalkan enflasyon, köylünün topraktan kaçışı ve kırsal kesimde genel bir asayişsizlik gibi toplumsal-ekonomik sonuçları oldu.

Bununla birlikte, son yirmi yılda Osmanlı İmparatorluğu tarihi uzmanları bu gerileme anlatısını sorguladı ve sonunda reddetti. Birincisi, 300 yıl bir imparatorluğun gerilemesi için olağanüstü uzun bir süredir; bu kadar uzun süre gerilemenin lüksü bir yana, çok az imparatorluk 300 yıl yaşamıştır. Revizyonist tarihçiler, geç on altıncı ve erken oy yedinci yüzyılda imparatorluğun askeri, ekonomik ve demografik bir krizle karşılaştığını kabul etmelerine rağmen, krizi atlattığını ve atlatmakla, uzun varoluşunun yeni bir evresine girdiğini öne sürüyorlar: artık fütuhata ve toprak genişletmeye değil, Osmanlı egemenliği altında olan topraklarda, özellikle sultanın Hadimü'l-Haremeyn ve Sünni İslamın baş temsilcisi olarak rolünü vurgulayarak Osmanlı hanedanına sadakati güçlendirmeye odaklanan bir evre.

Kabul edildiği üzere, şimdi denildiği şekliyle bu yeni "kriz ve uyum" evresinde Osmanlı sultanı, daha az görünür bir figür oldu. Askeri seferlere artık şahsen katılmıyor ya da yabancı prenseslerle stratejik evlilik ittifakları yapmıyordu. Bu yıllarda sultan büyük ölçüde İstanbul ya da Edirne'de sarayda kaldı; savaşmayı sadrazamlara bıraktı. Şehzadeler devlet idaresini öğrenmeleri için sancaklara gönderilmiyor, saray hareminde kalıyorlardı. Bu yıllarda harem daha da kalabalıklaştı; çünkü yeni bir sultan, artık potansiyel taht rakiplerini ortadan kaldırmak için kardeşlerini öldürmüyordu. Bu arada, on yedinci yüzyılda yaşça küçük ya da zihinsel engelli bir dizi sultan, valide sultanlara ve hadım ağaları da dâhil olmak üzere, harem halkına, imparatorluk politikasını şekillendirmede ve çoğu kez sadrazam seçiminde eşi görülmemiş derecede bir nüfuz kazandırdı.

Darüssaade ağası, bazı bakımlardan, "gerileme"nin kişileşmiş haliydi. Bölüm 2'de belirtildiği gibi, darüssaade ağalığı geç on altıncı yüzyılda, "gerileme"nin başladığı düşünülen bir zamanda ortaya çıktı. Geç on altı ve geç on yedinci yüzyıl arasında köklü bir krizle karşılaşan ve üstesinden gelen bir imparatorluk anlatısını kabul etsek bile, on sekizinci yüzyıl, Köprülü reformlarının mirasına ve Osmanlı ekonomisinde bir iyileşmeye rağmen gerilemenin, sonunda Osmanlı İmparatorluğunu yakaladığı bir dönem olarak görülür. On sekizinci yüzyılda Osmanlı ordusunun, karşısında başarılı olduğu tek Avrupa devleti Venedik'ti; eyaletlere yarı-özerk yerel âyân egemendi. Bu bağlamda darüssaade ağası, ölü bir sistemin yozlaşmış bir kalıntısı gibi görünür.

Ama bütün bunlara rağmen Osmanlı sistemi yaklaşık 200 yıl daha çalışmaya devam etti. 1739'da, imparatorluk tam anlamıyla Avrupalılaşma reformlarını benimsemeden bir yüzyıl önce, Bölüm 8'de açıklandığı türden hünerli Osmanlı diplomasisi, Habsburg cephesinde imparatorluğa kırk yıl sürecek bir barış kazandırdı. Bu arada Osmanlı vilayetlerinde yerel âyânın otoritesi, geliştirdikleri Osmanlı-yerel melez siyasal kültürüyle ve imparatorluk başkentiyle iyi ilişkileri sürdürme istekleriyle dengelendi. Aslında darüssaade ağası hem görevdeyken hem de azledildikten sonra, İstanbul ile vilayetler arasında can alıcı bağ işlevi gördü. Bu arada, darüssaade ağasının denetlediği ve her Osmanlı eyaletinde bağışlanmış toprak ve mülkü bulunan Haremeyn vakıflarının gerekleri, imparatorluğu bir mali ve dinsel yükümlülükler ağı içinde birleştirmekteydi.

O halde Avrupalı gözlemciler, Beşir Ağa döneminin Osmanlı İmparatorluğunu neden bu kadar yoz, iğrenç bir esaret düzeni, eski ihtişamının bir gölgesi olarak tasvir etti? Sanırım Avrupalılar, imparatorluğun hâlâ hatırı sayılır bir güç olduğu, ama artık hiçbir şekilde Avrupa'ya belâ olmadığı, sultanın, Muhteşem Süleyman'ın "şanlı günlerinde" olduğundan daha anlaşılmaz, gözlerden uzak bir figür olduğu bu evrede imparatorluğa ne

anlam vereceklerini tam olarak bilmiyorlardı. Görünürde sultanların ve şehzadelerin zamanlarının çoğunu geçirdikleri hareme Avrupalı erkeklerin girememesi, bu gölgeli alanın daha da yabancı ve gizemli görünmesini sağladı.

Böyle bir bağlamda darüssaade ağası figürü, görünüşe bakılırsa birçok Avrupalıya özellikle uğursuz gibi görünmüş olmalı. Tarihsel olarak darüssaade ağası, geç on altıncı yüzyılda başlamak üzere, Osmanlı sultanının etrafında toplanmaya başlayan görece az sayıda gözdeden biriydi; bu haliyle, o zamanın Avrupa saraylarının çeşitli gözdelerinden ya da "sakinlerinden" pek farklı değildi. Yine de pek çok Avrupalı gözlemci, hadımlığın ötesine geçip bu karşılaştırmayı yapamamış gibi görünüyor. Ne de olsa Doğu Avrupa ile Asya ve Afrika'nın aksine, Batı Avrupa'nın, on sekiz ve erken on dokuzuncu yüzyılda Avrupa operalarını süsleyen *castrati* dışında hadım deneyimi fazla yoktu. Hadım ağası, Batı Avrupa kraliyet saraylarındaki herhangi bir siyasal aktörden farklı olarak toplumsal cinsiyet sınırlarını geçemezdi. Erkek ve kadın haremleri arasında aracılık yapan, Batı Avrupa'da nedimelerin özel işi olan rolleri yerine getiren hadım erkek –özellikle pek çok Avrupalıya alışılmadık ve egzotik gibi görünen Afrikalılar– görmek, Topkapı Sarayını ziyaret eden Avrupalılara gerçekten tuhaf görünmüş olmalı. Bu ziyaretçiler bu tür hadımların böylesine büyük bir imparatorluğun dinsel ve entelektüel kültürünün şekillenmesinde ve korunmasında rol oynayabilmelerini hayal etmekte zorlanmış olmalılar.

Geç on altıncı yüzyıldan itibaren çeşitli Osmanlı entelektüellerin Afrikalı harem ağalarından şikâyetçi olması –büyük ölçüde bu harem ağaları ve entelektüeller rakip tâbi-metbu ağlarına mensup oldukları için– da bu gözlemcilerin olumsuz izlenimlerine katkıda bulundu. Örneğin on altıncı yüzyılın sonlarında devlet adamı ve entelektüel Mustafa Âli (1541-1600) Kahire'de kaldığı sürede karşılaştığı Afrikalı hadım ağalarını, en azından kısmen, Bölüm 3'te sözü edilen ve onun hamisi olan Macar ha-

dım ağası Gazanfer Ağa'nın çıkarlarını tehdit ettiği için, kıyasıya eleştirdi. Mustafa Âli gibi entelektüeller, Afrikalı harem ağaları ve onların yanaşmaları, çoğu kez bu yazarların zararına itibarlı ve nüfuzlu makamları elde edince Osmanlı İmparatorluğunun geldiği duruma kederlenen yazılar yazdılar. On sekizinci yüzyılın sonunda ilk Batılılaşma girişimlerine kadar yazılan bu tür "gerileme" yazıları, Osmanlı İmparatorluğuyla ilgilenen ve imparatorluğun gerçekten de 300 yıllık kesintisiz bir gerileme yaşadığı kanısında olan ilk kuşak modern tarihçileri doğrulamaktaydı. Bu bağlamda darüssaade ağası, "yanlış giden şeylerin" bir parçası olarak göründü. Ama "gerileme" paradigması daha dengeli bir kriz ve uyum şeması lehine düzeltildiği gibi, darüssaade ağası imajı da düzeltilip Osmanlı yozlaşmasının ahlaksız kişileşmesinden, bu uyumun failine dönüştürülmelidir. Bu kitabın bir amacı da budur.

SONUÇ

Beşir Ağa'nın yaşam öyküsü, Osmanlı İmparatorluğunda güçlü kişi olan Habeşistanlı bir kölenin yaşam öyküsüdür. Sahra-altı köle ticareti girdabına kapılan binlerce Habeşî çocuktan biri olan, Kahire'de satılan, sonra Topkapı Sarayına getirilen Beşir Ağa, yalnızca bu acımasız kişilik ihlallerini ve yerinden yurdundan olmayı atlatmakla kalmayıp bunları aşan ve sonunda ilk ailesinden birinin hayal edemeyeceği bir refaha kavuşan ender kişiden biri oldu. İster Balkanlar'dan devşirme ister Kafkasya'dan ve Doğu Afrika'dan satın alınan köle olsun, sayıları çok kalabalık olan "sultanın hizmetkârları" arasında yalnızca küçük bir azınlık Beşir'in deneyimini paylaştı.

Osmanlı saray kültürü, taşranın siyasal kültürü ve imparatorluk politikası (dış ilişkiler dâhil) üzerinde, öldükten sonra da uzun süre varlığını sürdürecek köklü bir etkide bulunmanın

dışında Beşir Ağa, resmi Osmanlı Sünni İslamının biçimlenmesinde de önemli bir rol oynadı. Haremeyn vakıflarını denetlerken ve şeyhülharemlik yaparken Osmanlılar yönetiminde haccın gerçekleşme tarzı üzerinde iz bıraktı. Dahası Beşir Ağa bütün imparatorlukta hassas yerlerde medreseler, Kur'an mektepleri ve kütüphaneler kurarak, resmi Hanefi mezhebinin yaşamasını sağladı.

Geç on yedinci yüzyılda tasavvufi tarikatların, köktenci Kadızadeli hareketinin şiddetli saldırılarından kendilerine gelmeye çalıştıkları bir zamanda bu tarikatları ve tekkeleri desteklemesi de eşit ölçüde önemliydi. On sekizinci yüzyılda Arap topraklarında Halveti ve Nakşibendi tarikatının canlanması, Beşir Ağa'nın müdahalesi olmadan da kuşkusuz gerçekleşirdi, ama onun katkılarıyla tartışma götürmez bir biçimde güçlendi. Hadislere başvurarak [Hz.] Muhammed sünnetini taklit eden bu canlı on sekizinci yüzyıl tasavvufu, Beşir Ağa'nın hadis incelemelerine verdiği destekten ve kütüphanelerinde topladığı hadis ve hadis eden kitaplardan büyük ölçüde yararlandı. Hadım edilmiş bu Habeşî köle, olağanüstü uzun ömrünün sonuna geldiğinde Sünni bir Müslüman, devlet adamı, kültür insanı, mutasavvıf ve kitapsever olarak iz bırakmıştı.

13
BEŞİR AĞA ÜZERİNE KAYNAKLAR

BİRİNCİL KAYNAKLAR

OSMANLI SARAYI VE HAREMİ ÜZERİNE

Beşir Ağa'nın uzun ömrü bir yana, etkisinin kapsamı göz önüne alındığında, şaşırtıcı bir biçimde, Avrupa dillerinde özel olarak onu ele alan çok az sayıda birincil kaynak vardır. Sir Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1668; tekrar bs. New York, 1971), Afrikalı harem ağaları üzerine önemli bir pasaj da dâhil, saray kurumları üzerine fikir verici bölümler içerir. Fransız elçiye eşlik eden Fransız Nicolas de Nicolay (1517-1583), ilk Osmanlı sarayı tasvirlerinden birini hazırladı; anlattıkları 1576'da Lyon'da *Les navigations, peregrinations et voyages, faicts [sic] en la Turquie* adıyla yayımlandı; İngilizce bir versiyonu (*The navigations, peregrinations and voyages, made into Turkie*) 1585'te Londra'da yayımlandı. Marie-Christine Gomez-Géraud ve Stephane Yérasimos'un yayına hazırladığı ve notlar eklediği modern Fransızca bir edisyonu, *Dans l'empire de Soliman le Magnifique: Nicolas de Nicolay* adıyla yayımlandı (Paris, 1989). Venedik elçisi Ottaviano Bon (1552-1623), yirminci yüzyıldan önce bir Avrupalının hazırladığı en kapsamlı saray ve harem tasvirini yaptı; bu değerli eserin modern İngilizce versiyonu, Godfrey Goodwin'in sunuşu ve notlarıyla *The Sultan's Seraglio: An Intimate Portrait of Life at the Ottoman Court* adıyla yayımlandı (John [Robert] Withers'in on yedinci yüzyıl edisyonundan; Londra 1996). Fransız tüccar Jean-Claude Flachat (ö. 1775), Hacı Beşir'in halefi Moralı Beşir Ağa'nın görevde olduğu dönemde haremin ticari temsilcisi olarak çalış-

tı. Flachat'ın iki ciltlik kitabı *Observations sur le commerce at sur les arts d'une partie de l'Europe, d l'Asie, de l'Afrique et meme de Indes orientales* (Lyon, 1766), darüssaade ağalığı makamına ilişkin değerli içgörülerin yanı sıra, Moralı Beşir'le ilgili, 1752'de azlinin ve idamının arkasındaki koşullar da dâhil olmak üzere, bol miktarda bilgi içerir.

Osmanlıca okuyabilenler için Mehmed Süreyya Bey'in (1845-1909) hazırladığı *Sicill-i Osmanî*, Beşir Ağa'nın kısa bir biyografisini içerir; Arap harfleriyle iki edisyonu (Ankara 1969 ve Westmead, Farnborough, İngiltere, 1971) ve Latin alfabesiyle de bir edisyonu bulunmaktadır (ed. Ali Aktan, İstanbul, 1995). Ahmed Resmî Efendi'nin (1700-1783) *Hâmiletü'l-küberâ*'sı, Moralı Beşir Ağa'ya kadar daha esaslı bir darüssaade ağası biyografileri derlemesidir. Osmanlıca metnin, Latin alfabesine transkripsiyonuyla birlikte tıpkıbasımı yayımlandı (ed. Ahmed Nezihi Turan, İstanbul, 2000).

Sarayın dışındaki Beşir Ağa külliyesine bağlı kütüphanenin geç on dokuzuncu yüzyıl kataloğu, *Defter-i Kütübhane-i Beşir Ağa İstanbul'da Bab-ı Âli Civarında Vaki'dir* adıyla yayımlandı (İstanbul 1886). Bu arada, Gülnuş Emetullah'ın 1678 Mekke vakfının vakfiyesi, *Tarihimizde Vakıf Kur'an Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyyeleri*, (ed. Tülay Duran İstanbul, 1990) içinde modern Türkçeyle yayımlandı.

SURNÂME

Saray vakanüvisi Vehbî'nin yazdığı ve saray nakkaşı Levnî'nin resimlediği, Beşir Ağa ile diğer harem ve babüssaade ağalarının tasvirlerini de içeren 1720 tarihli *Surnâme*, İngilizce olarak yayımlandı: *Levni and the Surnâme: The Story of en Eighteenth-Century Ottoman Festival*, yayına hazırlayan ve yorumlayan Esin Atıl (İstanbul 1999). İkinci bir İngilizce basımı vardır, ama minyatürleri eksiktir: *Sûrnâme: An Illustrated Account of Sultan Ahmed III's Festival of 1720*, ed. Ahmed Ertuğ (Bern, 2000).

DOĞU AFRİKA KÖLE TİCARETİ ÜZERİNE

Hadım etme işlemi de dâhil olmak üzere, saray hizmetine Afrikalı genç hadım tedarikini ele alan Avrupa kaynakları: John Lewis Burckhardt (1784-1817), *Notes on the Bedouins and Wahabys, Collected during His Travals in the East* (Londra, 1831, iki cilt). Beşir'in doğduğu topraklar üzerine daha genel bilgi, Burckhardt, *Travels in Nubia* (Londra, 1819) içinde bulunabilir. Sir Richard Francis Burton (1821-1890), *Binbir Gece Masalları* çevirisinde hadımlık derecelerinin ayrıntılarını verir: *The 1001 Nights: The Book of the Thousand Nights and a Night: A Plain and Literal Translation of the Arabian Nights Entertainments*. Köle ticareti ve hadım etmeye ilişkin daha özlü bir anlatım Fransız hekim Louis Franck'ın (1761-1825) anılarında bulunabilir: *Mémoire sur le commerce de nègres au Kaire, et sur les maladies aux-quelles ils sont sujets en y arrivant*; Michel Le Gall çevirdi ve Shaun E. Marmon (ed.), *Slavery in the Islamic Middle East* (Princeton, 1999) içinde yayımlandı.

ARAP VİLAYETLERİ ÜZERİNE

Mescid-i Nebevî ve onu koruyan hadım ağalar üzerine ayrıntılı ve son derece değerli bir kaynak: Richard Francis Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah* (Londra, 1893; tekrar bs. New York, 1964). Burton Haremeyn'i 1850'lerde ziyaret etmesine rağmen, birçok gözlemi Beşir Ağa'nın çalıştığı dönem için de geçerlidir. Burton'ın anlatısının ilk cildi büyük ölçüde Medine'ye, ikincisi Mekke'ye ayrılır.

On sekizinci yüzyılın birinci yarısında Kahire'de yaşayan Ahmed Kethüda Azeban ed-Timurtaşi'ye atfedilen salname benzeri bir vakayinamede, Beşir Ağa ve Kahire'deki vekillerinden kısaca ve oldukça kapalı bir biçimde söz edilir. Bu vakayiname, *El-Durre el-musane fi ahbar el-Kinane*, Daniel Crecelius ve Adb al-Wahhab Bakr'ın sorunlu çevirisiyle *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt, 1688-1755: Al-Durra al-musana fi akhbar al-Kinana* adıyla yayımlandı (Leiden ve New York, 1989).

İkincil literatürde saray, kölelik ve hadımlar üzerine genel eserlerin sayısı, bireysel hadımlara ayrılan incelemelerden çok daha fazladır.

SARAY VE HAREM ÜZERİNE ESERLER

Oldukça muammalı bir yazar olan Norman Mosley Penzer, 1930'larda, müze olarak halka açıldıktan kısa bir süre sonra Topkapı Sarayını inceledi. Anlatımı, *The Harem: An Account of the Institution as it Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to Modern Times* (Philadelphia, 1936; tekrar bs. New York 1993), sarayın planı ve çeşitli odalarının işlevleri konusunda değerli bir rehberdir. Yazar, Avrupalı ziyaretçilerin daha önceki saray anlatımlarına da bir bölüm ayırır. Penzer, hadım ağalarının ahlaksız ve yoz bir grup olduğuna ilişkin görüşünü gizlemeye çalışmaz; karakterlerine ve eğilimlerine ilişkin tasviri önyargılarla ve düpedüz fanteziyle dolu olmasına rağmen, görevlerine ve dairelerine ilişkin anlatımı son derece yararlıdır. Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (New York ve Cambridge, Mass., 1991), Penzer'in mimari saray turunu, en azından erken dönem için tamamlayan daha bilimsel bir eser işlevi görebilir. Benzer şekilde, Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York ve Oxford, 1993), saray kadınlarının işlevine ve otoritesine ilişkin daha ayrıntılı ve bilgili bir görüş sunar; aynı zamanda harem ağalarını, kadınların ortamı ve işlevleri bağlamına yerleştirir.

Erken on sekizinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun kaderinde harem kadınlarının ve darüssaade ağasının oynadığı role ilişkin genel bir fikir, Mary Lucille Shay'den edinilebilir: *The Ottoman Empire from 1720 to 1734, as Revealed in Despatches of the Ve-*

netian Baili (Urbana, III., 1944; tekrar bs. Westport, Conn., 1978). Shay, imparatorluğunu Osmanlılara kaptırma sürecinde olan Venedik Cumhuriyetinin Osmanlı sarayındaki elçilerinin çoğunlukla küçümseyici gözlemlerini eleştirmeden olduğu gibi aktarır. Yine de Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı, 1730 Patrona Halil İsyanı ve daha sonra Beşir Ağa'nın "vezir belirleyen" olarak kariyeri konusunda yararlı ayrıntılar verir.

Sadrazam Ragıb Mehmed Paşa'nın kariyerinin ayrıntılı anlatımı için bkz. Norman Itzkowitz, "Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vizier", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1958 ve aynı yazar, "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studica Islamica*, 16 (1962), 73-94. Bu arada, Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758'de* (Princeton, 1980), Azmzâde ailesinin bu vilayet üzerindeki egemenliğini, Fethi Efendi ve Hüseyin b. Mekki'nin onları yerinden etme girişimlerini ele alır.

Son olarak, Orlando Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study* (Cambridge, Mass., 1982) içinde, Çin İmparatorluğundan yararlı örneklerle birlikte, saray hadımları kurumu üzerine bir bölüm bulunmaktadır.

MEMLÜK SULTANLIĞINDA HADIMLARA İLİŞKİN İNCELEMELER

İyi bir tesadüfle, 1250'den, erken on altıncı yüzyılda Osmanlı fethine kadar Mısır, Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Batı Arabistan yarımadasına (Mekke ve Medine dâhil) hâkim olan Memlük Sultanlığında hadımlara ilişkin iki değerli inceleme elimizde bulunmaktadır. David Ayalon, *Eununchs, Caliphs, and Sultans: A Study of Power Relationships* (Kudüs, 1999), erken ve ortaçağ İslam toplumlarında hadım kullanımına geniş bir göz attıktan sonra, Memlükler döneminde hadımların işlevlerini, özellikle Memlük ordularına devşirilen acemilerin eğitiminde oynadıkları rolü ayrıntılı bir biçimde inceler. Shaun E. Marmon, *Eunuch and Sacred Boundaries*

in Islamic Society (Oxford ve New York, 1995), Medine'de Mescid-i Nebevî'yi koruyan hadımlara ilişkin bugüne kadar tek ikincil incelemedir. Yazar bu kurumun iddia edilen kökenini ayrıntılı bir biçimde inceler, sonra Memlük Sultanlığının siyasal ve dinsel stratejisi bağlamına yerleştirir. Birçok gözlemi, Osmanlı dönemine de uygundur. Marmon'un incelemesi, Osmanlı dönemi Medine'si üzerine ek bilgi veren Suraiya Faroqhi'nin değerli eseriyle tamamlanabilir: *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans* (Londra ve New York, 1994).

OSMANLI KAHİRE'SİNDE BEŞİR AĞA VE DİĞER HAREM AĞALARINA İLİŞKİN İNCELEMELER

Çok sayıda makale ve kitap bölümü, Beşir Ağa'nın ve Kahire'ye sürgün edilen Osmanlı hadım ağalarının ekonomik –ve bir ölçüde siyasal– faaliyetlerini ele alır. Özellikle Hamza Abd al-Aziz Badr ve Daniel Crecelius, "The *Awqaf* [pious endowments] of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", *Annales Islamologiques*, 27 (1993), 291-311, Beşir Ağa'nın sebilküttabının vakfiyesinin bir transkripsiyonunu ve çevirisini, yapının fotoğraflarıyla birlikte sunar. Aynı iki yazar, Şahin Ahmed Ağa adlı bir on yedinci yüzyıl harem ağasının vakıflarını ele alan benzer bir makale yayınladı: "The *Waqf* [pious endowments] of Shahin Ahmad Agha in Cairo", *Annales Islamologiques*, 26 (1992). Benim "The *Waqf* Inventory of Abas Agha", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/4 (1994), 293-317, eserim 1671'de Kahire'ye sürgün edilen bir darüssaade ağasının mal dökümünü inceler. Bu arada, benim yazdığım "The Role of the Kızlar Ağası [chief harem eunuch] in 17th-18th Century Ottoman Egypt", *Studia Islamica*, 75 (1992) Mısır'da sürgün harem ağalarının rolünü daha genel açıdan incelerken, kitabım *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs* (Cambridge, 1997), on sekizinci yüzyılın çoğu bölümünde Mısır eyaletine egemen olan Kazdağlı ailesinin sürgün ya da başka türlü darüssaade ağalarıyla ilişkileri üzerine bir bölüm içerir. Son olarak, yakın zamanda yaz-

dığım makalem "Exiled Chief Harem Eunuchs as Proponents of the Hanafi Madhhab in Ottoman Cairo", *Annales Islamologiques*, 37 (2003), 191-199, sürgün darüssaade ağalarının, özellikle de Beşir Ağa'nın dinsel-entelektüel etkisini ele alıyor.

BEŞİR AĞA'NIN TÜRBESİ ÜZERİNE KAYNAKLAR

Son olarak Beşir Ağa'nın, İstanbul'un Eyüp mezarlığında bulunan türbesi iki Türkçe eserde tasvir edilir: Recep Akkuş, *Eyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler* (İstanbul, 1973) ve Yıldız Demiriz, *Eyüp'te Türbeler* (Ankara, 1982). Her iki kitapta da türbenin kitabesi, ilkinde türbenin çok da fikir verici olmayan bir fotoğrafı vardır.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Burckhardt, John Lewis. 1831. *Notes on the Bedouins and the Wahabys, Collected during His Travels in the East.* 2 cilt. Londra: John Murray.

Burton, Sir Richard Francis. 1893. *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah.* Memorial edn. 2 cilt. Londra: Tylston & Edwards. Tekrar baskı New York: Dover Publications, 1964.

Damurdashi, Ahmed Kethüda Azeban al-. c.1755. *Al-Durra al-musana fı akhbar al-Kinana (The Protected Pearl: History of Egypt* [land of the Kinana tribe]). British Museum, MS Or. 1073–1074 [Timurtaşi].

Flachat, Jean-Claude. 1766. *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales.* Lyon: Chez Jacquenod père et Rusand.

Franck, Louis. 1802. *Mémoire sur le commerce des nègres au Kaire* [sic], *et sur les maladies auxquelles ils sont sujets en y arrivant,* çev. Michel Le Gall",Memoir on the Traffic in Negroes to Cairo and on the Illnesses to which they are Subject upon Arrival There", Shaun E. Marmon (ed.), *Slavery in the Islamic Middle East.* Princeton: Markus Wiener Publishers, 1999 içinde.

Mustafa Âli. 1975. *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599: Text, Transliteration, Translation, Notes,* ed. ve çev. Andreas Tietze. Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Rycaut, Paul. 1668. *The Present State of the Ottoman Empire.* London: John Starkey & Henry Brome. Tekrar baskı New York: Arno Press, 1971.

Mehmed Süreyya. 1971. *Sicill-i Osmani.* 4 cilt. Westmead, Farnborough, England: Gregg International Publishers.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Akakuş, Recep. 1973. *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*. İstanbul: Fatih Yayınevi.

Ayalon, David. 1999. *Eunuchs, Caliphs, and Sultans: A Study of Power Relationships.* Kudüs: Magnes Press, İbrani Üniversitesi.

Badr, Hamza Abd al-Aziz ve Daniel Crecelius. 1993. "The *Awqaf* [pious endowments] of al-Hajj Bashir Agha in Cairo", *Annales Islamologiques,* 27: 291–311.

Bates, Ülkü. 1991. "Façades in Ottoman Cairo", Irene A. Bierman, Rifa'at A. Abou-El-Haj ve Donald Preziosi (ed.), *The Ottoman City and its Parts: Urban Structure*

and Social Order. New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, s. 129–71 içinde.

Demiriz, Yıldız. 1982. *Eyüp'te Türbeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Itzkowitz, Norman. 1962. "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 16: 73–94.

Marmon, Shaun E. 1995. *Eunuchs and Sacred Boundaries in Islamic Society*. New York ve Oxford: Oxford University Press.

Penzer, N. M. 1936. *The Harem: An Account of the Institution as it Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to Modern Times*. Philadelphia: J. B. Lippincott.Republished New York: Dorset Press, 1993.

DİZİN